

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (public relations)
Greet De Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anais Van Ertvelde
Stefan Meysman
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam

Tel: 020-30 31 500.

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- p.m.): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code).

Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres historica@gendergeschiedenis.nl.

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Jasmijn van Mil
jasmijnvanmil@gmail.com
Evelien Rijsbosch (Atria)
E.Rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Greetje Bijl (Historica, adreswijzigingen)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazona.be
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be
positie van secretaris is vacant

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Hildegard von Bingen.

In dit nummer

/ Moderne geschiedenis /

- 3 **Godinnen in het werk van Nancy Spero: op het kruispunt tussen activisme en verbeelding**
Hella Baan

/ Middeleeuwen /

- 8 **"Dwif is van naturen loes": enige aspecten van het vrouwbeeld in het laatmiddeleeuwse moralistische discours**
Petty Bange

/ Twintigste eeuw /

- 13 **Tussen schuld en plezier: de levensgeschiedenissen van meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, 1925-1950**
Saskia Bultman

/ Vroegmoderne tijd /

- 18 **"Het Noodige moet voorgaan, het Nuttige volgen"**
Claudette Baar

/ Genderview /

- 23 **Thérèse de Hemptinne**
Greet De Bock en Stefan Meysman

/ VVG /

- 28 **Uitnodiging jaarlijkse bijeenkomst van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG), agenda van de Algemene ledenvergadering, verslag ALV 2012**

/ Recensie /

- 30 **Meer respect voor de vagina**
Willemijn Ruberg

31 / Service /

Onder historicae

Deze *Historica* is een nummer vol scheppende vrouwen, vrouwen met *agency*, van Hildegard van Bingen tot kunstenaars Nancy Spero, meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht en de achttiende-eeuwse dichteres Maria Louiza Griethuizen.

Helaas was Hildegard van Bingen niet positief over vrouwen. De schrijfster van het artikel Petty Bange: "Niet alleen in geestelijk opzicht wordt de vrouw als inferieur aan de man beschouwd. Ook lichamelijk is zij de mindere." Zo schrijft Hildegard dat er "een gezonde en sterke jongen wordt geboren als man en vrouw met voldoende liefde gemeenschap hebben en de man krachtig zaad heeft." Anders wordt er "een zwakke jongen, een sterk of zwak meisje geboren". En Bange geeft nog meer illustraties van het vrouwbeeld in middeleeuwse teksten, in het bijzonder in het laatmiddeleeuwse moralistisch discours.

Gelukkig was dat zo'n acht eeuwen later anders voor de Amerikaanse, feministische kunstenaar Nancy Spero. In 1969 werd *Women Artists in Revolution* opgericht en Spero sloot zich aan. Auteur Hella Baan: "Het was de eerste groep die als onderdeel van de brede vrouwenbeweging wilde vechten voor een verbetering van de specifieke positie van vrouwen in de kunstwereld." En vanaf 1974 besloot Spero alleen nog maar vrouwelijke figuren af te beelden, godinnen. Hella Baan geeft een analyse hoe Spero de specifieke godinnenbeelden gebruikte om een politiek statement te maken.

Saskia Bultman schrijft over de levensgeschiedenissen van de meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, 1925-1950. "De instelling was gericht op de heropvoeding van meisjes uit de lagere klassen. Ze werden voornamelijk vanwege hun 'afwijkende' seksualiteit opgenomen. De meisjes werden bij binnenkomst verplicht hun levensgeschiedenissen op te schrijven. Dit zou laten zien of de pupil voldoende inzicht had in haar problemen." Bultman analyseert het verhaal van deze verborgen stemmen.

En ten slotte, de achttiende-eeuwse, Amsterdamse dichteres Maria Louiza van Griethuizen. Auteur Claudette Baar: "Dat het werk van een dichtende vrouw uit de late achttiende eeuw gebundeld werd, is uitzonderlijk." Het boek was tot voor kort kwijt, maar het werd gevonden bij de oude handschriften in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Baar: "De bundel schetst een beeld van het leven en de belevingswereld van een dichtende vrouw uit de betere middenstand in de tweede helft van de achttiende eeuw".

En dan hebben we nog een Genderview met emerita hoogleraar geschiedenis Thérèse de Hemptinne. Veel genoegen!

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Op het kruispunt tussen activisme en verbeelding

Godinnen in het werk van Nancy Spero

Wie in Parijs in het Centre Pompidou rondloopt, zou wel eens, zoals ik een aantal jaar geleden, kunnen stuiten op het werk *Azur* (2002) van de beeldende kunstenaar Nancy Spero (1926-2009). De stijl van deze Amerikaanse artiest kenmerkt zich door een krachtige combinatie van eclectisch beeldmateriaal en moderne compositie en is geworteld in haar betrokkenheid bij twee politieke bewegingen in de USA, de vredesbeweging van 1966 tot 1970 en de vrouwenbeweging in de kunst vanaf 1969. Vanaf 1974 besloot Spero om alleen nog maar vrouwelijke figuren af te beelden. In die periode begonnen godinnenbeelden een steeds centralere rol te krijgen in haar composities. Ze leken de kern te zijn van een specifieke boodschap die te verbinden is aan de politieke visie van de kunstenaar. Dit artikel analyseert de manier waarop Nancy Spero specifieke godinnenbeelden gebruikte om een politiek statement te maken.

/ Hella Baan /

Met behulp van een korte biografie, een beknopte omschrijving van de politieke en artistieke context van het werk en de werkwijze van Nancy Spero, wil ik aan de hand van zes concrete kunstwerken onderscheid maken tussen drie strategieën waar deze Amerikaanse kunstenaar zich van bedient. Ten eerste traceert ze in historische mythen de oorsprong van de onderdrukking van vrouwen in het heden. Aan de hand van beelden verkent ze ten tweede een onbekende geschiedenis waarin vrouwen in vrijheid leefden en vereerd werden als godinnen. Met de opname van verschillende beelden uit het heden en verleden neemt ze tot slot een aanloop naar de ontwikkeling van een nieuwe beeldtaal die verwijst naar een onbekende oorspronkelijkheid en een even onbekende triomf in de toekomst waarin de vrouw als protagonist centraal staat. Ik hoop dat ik met deze analyse een bijdrage lever aan de waardering van en de verdieping in het werk van Nancy Spero.

Bij het schrijven van dit artikel heb ik mij grotendeels gebaseerd op het overzichtswerk *Codex Spero: Nancy Spero – Selected Writings and Interviews 1950-2008*, gepubliceerd in 2008. In dit meeslepende boek heeft de redacteur Roel Arkestijn in samenwerking met Nancy Spero een selectie gemaakt van haar statements, correspondentie, essays, aantekeningen, interviews, persoonlijke foto's en andere egodocumenten. Dit werd gecombineerd met een overzicht van alle visuele motieven die ze in haar werk gebruikt heeft sinds het midden van de jaren zeventig.

Kunstenaar en activist in wording

Nancy Spero werd in 1926 geboren in Ohio. Ze studeerde van 1940 tot 1949 aan het *Art Institute of Chicago*.¹ Daar ontmoette ze Leon Golub met wie ze een paar jaar later trouwde

en twee zoons kreeg. De overgang van haar leven als student aan het *Institute* naar dat van vrouw en moeder binnen een gezin viel haar zwaar. Terwijl Golub les gaf, had Spero bijbaantjes en zorgde ze voor de kinderen. Tot laat in de avond was ze bezig met haar kunst. Dit deed ze voornamelijk om in zichzelf te blijven geloven, in weerwil van haar omgeving. Deze situatie veranderde toen het paar besloot te verhuizen naar Frankrijk. Vóór ze in 1964 terug naar Amerika keerden, boekte Spero daar een aantal successen.

Spero en Golub raakten na terugkomst in hun nieuwe woonplaats New York betrokken bij de vredesbeweging tegen de oorlog in Vietnam. In die beweging ontmoetten ze de kunstenaars die in januari '69 de *Art Workers Coalition* (AWC) zouden opzetten. De oprichting van AWC stond in die periode bovendien in verband met het doordringen van de vrouwenbeweging in de kunst.

AWC- en WAR-kunst in beweging

Een losse groep van kunstenaars, schrijvers en andere mensen nam het initiatief voor de AWC om de omstandigheden van de artistieke productie te bekritisieren.² Met de toeloop van mensen werd het actiegebied dat deze coalitie moest bestrijken echter te groot. Daarnaast was er, ondanks de radicale ideeën, ook sprake

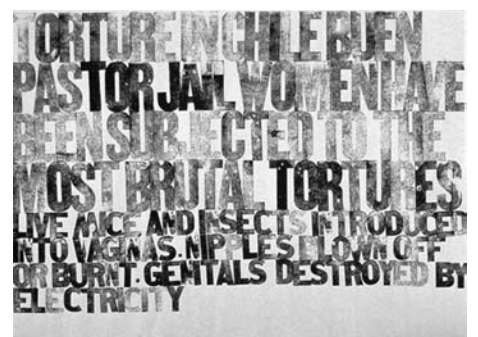
van een traditionele rolverdeling binnen deze coalitie, die voor het merendeel bestond uit mannelijke kunstenaars. Omdat zij ook de sleutelposities innamen, bleef de bestrijding van seksisme een papieren eis.

In 1969 splitste een groep vrouwelijke kunstenaars zich daarom af in *Women Artists in Revolution* (WAR).³ Nancy Spero sloot zich direct aan. Ze zegt daarover: "Ik was zijdelings bij de *Art Workers* [AWC] aanwezig [...] met WAR was het compleet anders – het sloeg de spijker op de kop".⁴ Het was de eerste groep die als onderdeel van de brede vrouwenbeweging wilde vechten voor een verbetering van de specifieke positie van vrouwen in de kunstwereld.

In de jaren zestig en daarvoor was de discriminatie van vrouwen een diepgewortelde praktijk in Amerika.⁵ De wetten en conventies waren erop gericht te voorkomen dat vrouwen een gelijkwaardige economische, seksuele, politieke of sociale positie ten opzicht van mannen innamen. Dit brede systeem van uitsluiting deed zich ook gelden in de kunstwereld, waar vrouwelijke kunstenaars werden geweerd in galleries, shows, musea, tentoonstellingen, onderwijsaanstellingen en andere instituties centraal in het kunstenaarsbestaan. In 1973 werd ook de zogenaamde *Rip-Off File* gepubliceerd waarin al deze misstanden waren gebundeld. Deze *File*, deels geredigeerd door Nancy Spero, werd gepubliceerd door het *Ad Hoc Committee of Women Artists*.

De gevierde kunstcriticus, activist, curator en schrijver Lucy Lippard (1937) ontpopte zich met de oprichting van het *Ad Hoc Committee of Women Artists* tot een van de sleutelfiguren van de beweging.⁶ Dit comité, waarvan Spero lid was, organiseerde acties tegen de uitsluiting van vrouwelijke kunstenaars door galleries en musea. Maar het uiteindelijke doel was het zichtbaar maken van vrouwelijke kunstenaars. In dat kader werd in 1971 de *Women's Art Registry* opgericht, een dia-archief met werk van vrouwelijke kunstenaars. Het ar- >>

Torture In Chile 1975 Litografie op papier 22 x 30
55.88 x 76.20 cm

chief was een cruciaal middel om informatie over het werk van vrouwelijke kunstenaars te verzamelen, verspreiden en tonen. Het stelde, naast het promoten van hun kunst, vrouwelijke kunstenaars voor het eerst in staat om werk van elkaar te zien en een professionele dialoog aan te gaan.

Deze initiatieven gaven de activiteiten van vrouwelijke kunstenaars een gemeenschappelijke basis, die behouden bleef toen de actieverbanden tot stilstand kwamen en de beweging in een neergaande lijn zat. Van het enthousiasme voor samenwerking getuigt ook het door Barbara Zucker in 1972 opgerichte *Artists In Residence* (AIR), waaraan ook Nancy Spero haar medewerking verleende.⁷ Als de eerste volledig door vrouwen gerunde coöperatieve non-profitgalerie was AIR een unicum. Dit verklaart waarom de opening zo sensationeel was en waarom de media het initiatief twee jaar lang op de voet zou volgen. Voor veel vrouwelijke kunstenaars was het hun belangrijkste, zo niet hun enige expositieplek. In hun gezamenlijke en persoonlijke praktijk onderzochten en bekritiseerden de kunstenaars de machtsverdeling in de maatschappij en de objectivering van vrouwen.

De godin als geheim wapen

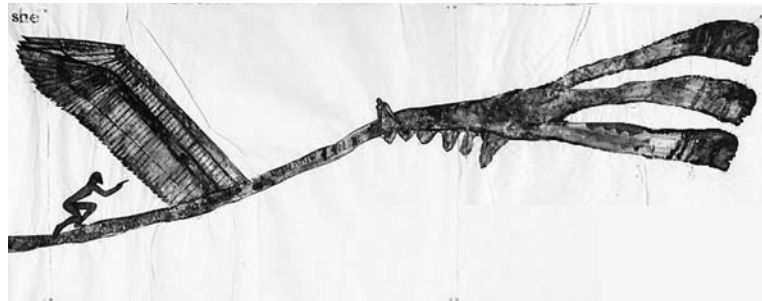
Met de ontdekking van honderden sculpturen, reliëfs en gravures uit het paleolithicum ontstond in de vrouwenbeweging aan het einde van de jaren zeventig een grote belangstelling voor al dan niet prehistorische matriarchaten en godinnenbeelden.⁸ Twee baanbrekende publicaties lagen daaraan ten grondslag: *The Gods and Goddesses of Old Europe* (1974) van Marija Gimbutas en *When God Was A Woman* (1976) van Merlin Stone. Ze vormden de eerste bundeling van prehistorische godinnen en hun cultussen.

Door het gebruik van machtige godinnen zetten feministische kunstenaars zich af tegen passieve vrouwelijke naakten.⁹ Maar nog belangrijker was dat de alternatieve samenlevingsstructuren die de godinnen vertegenwoordigden legitimiteit gaven aan de doelen van de vrouwenbeweging. Het bestaan van vroegere matriachale of egalitaire samenlevingen toont aan dat de verhoudingen tussen mensen niet onveranderlijk zijn. Door te analyseren wanneer en hoe die samenlevingen veranderden, zouden feministen inzicht krijgen in de oorsprong en de instandhouding van vrouwenonderdrukking en op basis daarvan een strategie kunnen bepalen om daarvan af te komen. In de kunst vormden godinnen, mythen en rituelen het 'gereedschap' voor die taak.

Een van de eerste vrouwelijke kunstenaars die gebruikmaakte van godinnsymboliek was Carolee Schneeman in haar performance *Eye Body* (1963).¹⁰ In 1972 begon Mary Beth Edelson met het kunstproject *Story Gathering boxes*. In datzelfde jaar maakte Edelson ook de poster *Some Living American Women Artists*, een artistieke herinterpretatie van Da

Vinci's *Laatste Avondmaal* waarin ze de hoofden van vrouwelijke kunstenaars uit haar tijd plaatste over die van Jezus en de apostelen. Dit werk was zowel een kritiek op de status quo als een weergave van de 'heilige' bevolgenheid van de kunstenaars.¹¹ Ana Mendieta maakte gedurende de jaren zeventig *Siluetas*, werken waarin ze de natuur als haar canvas gebruikte en de vorm van het vrouwenlichaam als stempel van de universele vrouw. Nancy Spero werkte in AIR actief samen met Edel-

dat ze momenten van mannelijke actie tot monument maken en de rest bedekken. De essentie van die kritiek kwam ook terug in haar oordeel over abstracte en minimalistische kunst. In plaats van haar werken tot gesloten momenten te maken waarin verhoudingen vaststaan, wilde ze alle fragmenten van de ongeschreven 'herstory' weergeven en de beschouwer uitnodigen om daar zelf een samenhangend verhaal uit op te maken. Daartoe moest ze echter eerst haar stem als vrouwelij-

Torture of Women (Detail paneel 10) 1976
Handgeschilderd en getypte collage op papier 60.70 x 292 cm in totaal

son en Mendieta en was dus op de hoogte van hun gebruik van godinnenbeelden. Daarnaast was het gebruik van godinnenmateriaal eind jaren zeventig wijdverbreid en populair geworden. Daarvan getuigt ook het verschijnen van een editie over "*The Great Goddess*" door het bekende feministische tijdschrift *Heresies* in 1978.¹² Van alle edities was deze het snelst uitverkocht.

Godinnen in het werk van Nancy Spero

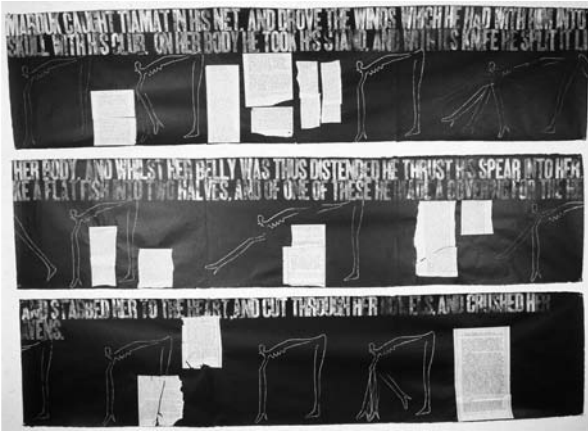
In 1974 besloot Spero alleen nog maar vrouwen af te beelden. Vanaf dat moment gingen godinnen haar werk domineren. Ze wilde de vrouw als universeel symbool opvatten, omdat vrouwen in haar ogen in de loop van de geschiedenis niet meer werden gepresenteerd als opzichzelfstaande subjecten.¹³ Ze wilde het vrouwenlichaam in haar kunst vormgeven door een alternatieve beeldtaal te ontwikkelen: *peinture féminine*. Dit begrip was afgeleid van *écriture féminine*, een term die ontwikkeld werd door de Franse feministen. Net als zij meende Spero dat de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in (beeld)taal is vastgelegd. Ze streefde ernaar de beelden te veranderen om zo de positie van vrouwen en uiteindelijk de vrouwen zelf te veranderen.¹⁴

Met haar werkwijze nam ze afstand van de heersende opvattingen rond de waarde en productie van kunst en de westerse notie van zelf-expressie, met de (mannelijke) kunstenaar als het opzichzelfstaande scheppende genie.¹⁵ Wat haar betrof, konden mannelijke gevierde kunstenaars doorgaan met het gespat op hun grote canvassen, terwijl zij haar eigen pad bewandelde. Spero's kritiek op historiestukken was

ke kunstenaar vinden.

In het formaat, materiaal en de werkwijze van haar *War Series* (1966-70) kwam ze tot een praktijk die ze in haar latere werken bleef voortzetten.¹⁶ In plaats van een losstaand canvas gebruikte ze de fries als medium. Terwijl een 'normaal' vierkant canvas de blik van de toeschouwer vastpint op één punt, is dat onmogelijk bij Spero's grote friezen, met soms wel een lengte van dertig meter. Daardoor verandert de positie van de beschouwer in relatie tot de beelden.¹⁷ Door het gebrek aan een begin of eindpunt, moet die zelf een weg vinden door de beelden en verandert deze van een passieve toeschouwer in een actieve participant. De perifere beelden op het oppervlak kunnen de beschouwer geleiden, maar niet de manier beïnvloeden waarop diens geest de stukken weer bij elkaar brengt en opslaat in het geheugen. Kortom, Nancy Spero zorgt voor een visuele ervaring, maar de conceptuele daad, het omvormen van de aard van die ervaring tot een kunstwerk, wordt door de toeschouwer zelf gedaan.

Spero vervaardigde de friezen door stukken papier aan elkaar te lijmen. Er was in het algemeen al minder waardering voor het werk van een vrouwelijke kunstenaar en een uitvoering op papier – goedkoop materiaal dat snel vergaat – versterkte dat nog eens.¹⁸ De afbeeldingen in haar werk waren veelal gekopieerd of afgeleid van bestaande historische en contemporaine beelden die ze tegenkwam. Ze schilderde ze op apart papier, of drukte ze in een later stadium van haar carrière direct vanaf een zinken plaat die ze op basis van een afbeelding maakte. Op die manier verzamelde ze een alfabet van vrouwen in allerlei hoeda-

Marduk (onderdeel van *Torture of Women*) 1986 Handgedrukte en getypte collage op papier Triptiek, 61x300 cm per paneel

nigheden. De afbeeldingen combineerde ze met getypte A4-tjes. Ze bracht ze in een context door ze op de grote vellen te positioneren en de compositie extra aan te zetten door korte teksten rechtstreeks op het papier te drukken met grote houten letters.

Ook de snelheid waarmee ze, geïnspireerd door sociale bewegingen, haar werk vervaardigde, tarte de westerse notie van meesterschap. Tijdens het maken van de *War Series* nam Spero tussendoor zelfs geen tijd om haar kwasten schoon te maken.¹⁹ Ze heeft haar werk weleens vergeleken met een muurkrant in de Chinese Culturele Revolutie vóór de censuur, waarin allerlei politieke leuzen en berichten met elkaar concurreerden om ruimte. De manier waarop ze de *War Series* produceerde, had inderdaad meer weg van het opzetten van een gigantisch visueel pamflet dan van het zorgvuldig samenstellen van een meesterstuk.

In haar drie belangrijkste feministische werken maakte ze een belangrijke inhoudelijke ontwikkeling door. *Torture of Women* (1974) is gericht tegen marteling en misbruik van vrouwen.²⁰ *Notes in Time on Women* (1979) is een bloemlezing van gezegdes over vrouwen door de eeuwen heen. *The First Language* (1981) is een overgangswerk waarin gebaren en lichaamstaal de woorden op het doek verdringen. De vrouwelijke figuren in haar werk fungeren sindsdien als hiërogliefen. In deze werken legt ze parallellen tussen mythische referenties naar marteling en actuele incidenten waarbij vrouwelijke politieke gevangenen betrokken zijn.

Het werk is als een groot visueel manuscript uitgespreid op de muur, waarin Spero door het formaat in staat was een balans te vinden tussen beelden, tekst en blanco stukken.²¹ De blanco stukken zijn vergelijkbaar met de rustpunten in een tekst of de stilte in een zin. Dit alles resulteert in een pluriforme inhoud waaraan meerdere betekenissen kunnen worden gegeven. Spero omschrijft het zelf als een kaart met de reikwijdte van de menselijke ervaring:

van geboorte tot ouderdom, over oorlog en verkrachting, naar een vierende dans van het leven, uitgebeeld in vrouwenfiguren.

Sky Goddess en Tiamat: van marteling tot mythe

De inspiratie voor het eerste feministische project van Nancy Spero *Torture of Women* (1974-1976) kwam voort uit haar door de vredesbeweging geïnitieerde *War Series*. In antwoord op de door de CIA gesteunde coup van Pinochet in Chili in 1973 maakte ze *Torture In Chile* (1975, afbeelding 1). Het werk confronteert de beschouwer met de martelingen van vrouwen door het regime. Het oppervlak wordt helemaal gevuld door een beschrijving in grote zwarte gedrukte letters:

"Torture in Chile Buen Pastor Jail Women Have Been Subjected to the Most Brutal Tortures Live Mice and Insects introduced Into Vaginas. Nipples Blown Off or Burnt. Genitals Destroyed By Electricity"

In *Torture of Women* (afbeelding 2) bundelde Spero soortgelijke citaten, die ze letterlijk overnam uit verslagen van *Amnesty International*. De titel van de serie en het materiaal dat afkomstig was uit allerlei landen en ook historische bronnen bevatte, maakt duidelijk dat Spero dacht dat vrouwen in het algemeen op systematische wijze tot slachtoffer werden gemaakt. Deze opvatting blijkt ook uit de beelden die de tekst vergezellen. Naast de woorden "[they] were informed that she had committed suicide"²² zien we drie figuren. Twee daarvan zijn vrouwen die zich bevinden op een grote figuur met twee vleugels, zes borsten en drie vrouwenhoofden.

Deze figuur is een variatie op de *Sky Goddess*, het eerste godinnenmotief van Spero dat ze vanaf de jaren vijftig regelmatig gebruikte,

onder andere in de *War Series*. De *Sky Goddess* is afgeleid van Nut (hemel, of 'grootheid die de goden baarde'), een van de oudste godheden in het Egyptische pantheon.²³ Elke ochtend baarde ze de zon, die ze in de avond weer inslikte. Nut was op die manier zowel meesteres van geboorte als van dood en wederopstand. Een belangrijke mythe verhaalt dat ze van haar partner Geb (Aarde) werd gescheiden en met haar lichaam de faraonische orde moest beschermen. In het werk vormt deze godin een toevlucht voor de vrouwenfiguren.

Het verband tussen marteling en mythe komt duidelijker naar voren in *Marduk* (1986, afbeelding 3). Het werk is een latere uitwerking van Spero's project *Torture of Women*. Het bestaat uit drie blauwe panelen, die gedeeltelijk zijn gevuld met twee regels gedrukte witte tekst. De tekst en titel van het werk verwijzen naar het Babylonische scheppingsverhaal, de *Enuma elish*, waarin wordt beschreven hoe de god Marduk de heerschappij over het pantheon veroverd en het koningschap instelt door de oergodin Tiamat te vermoorden²⁴:

"Marduk caught Tiamat in his net and drove the winds which he had with him into her body and whilst her belly was thus distended he trust his spear into her and stabbed her to the heart, and cut through her bowels, and crushed her skull with his club. On her body he took his strand. And with his knife he split it like a flat fish in two halves and of one of these he made a covering for the heavens."

Onder de tekst zien we tien variaties op de *Sky Goddess*, weergegeven in witte lijnen, die de belichaming lijken te zijn van deze dubieuze positie. De kleuren lijken te verwijzen naar Tiamat's lichaam: blauw voor de hemel en wit voor de wolken. De blauwe vlakken worden begrensd door witte vierkante bladen met getypte martelverslagen; volgens Spero herhalingen van het (gemythologiseerde) verhaal van Tiamat.²⁵ Ze lijkt het lot van de slachtoffers met dat van de godin te verbinden, alsof de mythe de toon zette voor de huidige destructieve houding ten opzichte van vrouwen. In die zin gaat Spero in dit werk bewust op zoek naar het moment dat vrouwen hun autonomie verloren. Haar keuze voor Tiamat en Nut lijkt te anticiperen op een omslag die zich in de oudst bekende stedelijke samenlevingen voerde. Van beide godinnen wordt gezegd dat zij oorspronkelijk vereerd werden als een oerwezen. Op basis van hun lichaam wordt een orde gevestigd of verdedigd die verbonden is met koningschap en mannelijke heerschappij.²⁶ Dit zou het begin zijn geweest van een zich herhalende spiraal van geweld tegen vrouwen.

Artemis, autonomie en lichaamstaal

In *Notes in Time on Women* verenigt Spero historisch, mythologisch en filosofisch materiaal rond vrouwen. Voor het eerst combineert ze haar weergave van historische misogynie met daarmee contrasterende afbeeldingen van ex- >>

pliciet krachtige vrouwen. Naast de gespierde Artemis (afbeelding 4), de Griekse godin van de jacht, drukt ze met grote letters het volgende statement op papier: *“Her lack of permanent connection to a male figure is the keystone to her independence”*.²⁷ De nadruk ligt hierbij op de vrouw als opzichzelfstaande persoon, in plaats van als afgeleide van haar relaties met bepaalde mannen. Spero wil vrouwelijke protagonisten afbeelden om een collectief zelfvertrouwen onder vrouwen aan te wakkeren waarmee objectivering kan worden weerstaan. In haar eigen woorden: *“To have women as the universal symbol rather than the male or ‘phallus’*. So the rites of passage for the women – birth, puberty, childbirth, death – would become the universal instead of, say, the male connotation.”²⁸ De rolmodellen die Spero daarvoor gebruikt zijn godinnen.

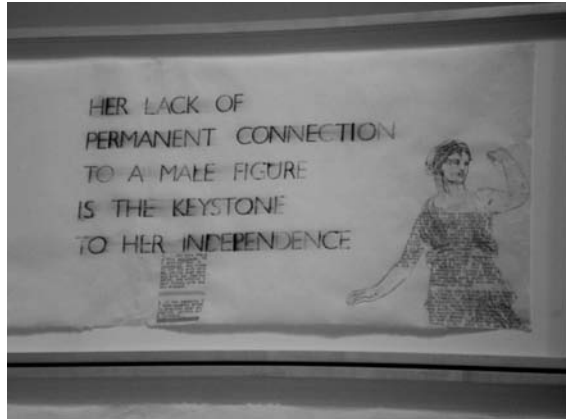
Met *The First Language* ligt de nadruk van de afbeeldingen op het samengaan van prehistorische godinnen met vroegere en hedendaagse vrouwen (afbeelding 5). We zien een naakte vrouw die voor een prehistorisch beeld danst en daarnaast drie rennende vrouwen. Twee daarvan zijn afgeleid van een rotsschildering, één is een contemporaine afbeelding. De beelden overlappen, versmelten met en scheiden van elkaar als de cellen van een weefsel. Door te spreken in lichamen, gebaren en symbolen gaat Spero terug naar een tijd waarin er nog geen (schrijf)taal was. Het werk verwijst door middel van de prehistorische godin en de schilderijen naar alternatieve samenlevingsvormen en cultussen waarin vrouwen veel status en vrijheid bezaten. Spero beschouwde het als een bijzonder ideaal om vrij te kunnen bewegen in de wereld.²⁹ De godinnen in haar kunst zijn echter zowel producten van de geschiedenis als het feminisme van de Tweede Golf en de strijd voor moderne maatschappelijke verandering. Lippard merkt daarover op: *“Artists working today from models of the distant past are consciously or unconsciously overlaying their knowledge of modern science and history on primal forms that remain mysterious to us despite this knowledge.”*³⁰

Sheela aan de waslijn – van het persoonlijke naar het onbekende

Met de installatie *Sheela-Na-Gig at home* (1996, afbeelding 6) schetst Spero een huise-lijk en toegankelijk driedimensionaal beeld. Ondergoed en afbeeldingen van Sheela-Na-Gig, een figuratief vrouwelijk naaktbeeld, hangen naast elkaar aan een waslijn. In een begeleidende tekst bij het werk geeft ze de beschouwer de volgende opdracht:

*“For women who wish to invigorate the feminine demiurge in the home and to expel male presences – do the following:
Locate images of local fertility goddesses or use the primal magic of Sheela-Na-Gig.
Hang with freshly washed feminine garments of intimacy on a clothesline.
Drip dry is recommended.”*³¹

Sheela-Na-Gig is geïnspireerd op een reproductie van een twaalfde-eeuws beeldhouwwerk verwerkt in een Engelse kerk.³² Er bestaat vanaf de late twaalfde tot zestiende eeuw een reeks van soortgelijke beelden van naakte vrouwen. Ze zijn op zo’n manier gepositioneerd dat hun genitaliën worden getoond en benadrukt. De herkomst van deze Sheela-Na-Gigs is meerduidelijk; ze zouden af kunnen stammen van Terra, de verpersoonlijking van moeder aarde, maar kunnen ook gekoppeld worden aan de representaties van sterke, vaak

Notes in Time on Women (detail) 1979 Handgeschilderd, collage op papier
24 panelen 51 x 640 cm in totaal

seksueel agressieve vrouwen in de Ierse literaire traditie. Spero omschrijft Sheela, volgens haar de Keltische godin van vruchtbaarheid en vernietiging, als verleidelijk, kinderlijk, grappig en beangstigend. De uitbundige uitstraling van de simpele figuur trekt de aandacht. Maar het besliste gebaar waarop zij haar lichaam openhoudt, lijkt het publiek ook voor het blok te zetten. Want hoe ga je om met het onbekende in de vorm van die intimiderende lege ruimte?

Met de waslijn creëert Spero een brug tussen dagelijkse beslommeringen van vrouwen en, in de vorm van Sheela-Na-Gig, hun collectieve geschiedenis en verbondenheid. De realiteit waarin vrouwen leven en de manier waarop ze zichzelf bekijken, heeft zich historisch op zo’n manier ontwikkeld dat ze als groep met elkaar zijn verbonden. Wat dat betreft, onderstreept het werk de feministische leus *“Het persoonlijke is politiek”*. De slagzin impliceert dat zodra een probleem meerdere leden van een groep treft, het niet langer een individueel probleem is, maar een zaak van algemeen belang en hierdoor politiek relevant wordt.³³

Het kunstwerk drukt uit dat vrouwen ieder hun persoonlijke bezigheden hebben, maar dat ze als groep verbonden worden door een verleden waarin repressie volgde op vrijheid. De vrouwenbeweging verenigde vrouwen als groep tegen repressie en voor vrijheid. Het kleine ritueel dat het kunstwerk vergezelt, is daar een bescheiden herinnering aan. Maar de daadwerkelijke bevrijding van vrouwen is vol-

gens Spero de moeilijkste en ultieme taak van een revolutie. Met haar kunst gunt ze ons een terugblik in de geschiedenis, een strijdbare kijk op het heden en, via haar protagonisten, een glimp van de toekomst. Sheela-Na-Gig belichaamt zowel de verwachtingen die op de toekomst worden geprojecteerd, als het onbekende traject om daar te komen en de onzekere uitkomst. Misschien hebben vrouwen tegen die tijd geen godinnen meer nodig en zullen ze Sheela afwerpen als een oude huid en tevoorschijn komen als een nieuw wezen, gelijk

aan de man.³⁴ Tot die tijd worden we in al onze persoonlijke beslommeringen nog steeds geconfronteerd met een ongelijke behandeling. Spero geeft geen systematische oplossingen, maar ze biedt een begin; een stem, een ideologie, een ruimte en taal voor en door vrouwen.

In de inleiding merkte ik op dat Nancy Spero gebruik maakt van drie strategieën om met behulp van godinnensymboliek een politiek statement te maken. Ze doet dat in het vervolg van haar activisme binnen de vrouwenbeweging in de kunst, onder meer in *AIR*. Ten eerste traceert ze in mythen van het verleden de oorsprong van onderdrukking van vrouwen in het heden. Ze legt in haar werken rond *Torture of Women* het verband tussen hedendaagse marteling en de mythologie van twee van de oudste stedelijke samenlevingen (Egypte en Babylonië). Ze legt parallellen tussen het lot van de mythologische godin en van vrouwelijke slachtoffers. Haar onderzoek suggereert dat in het verleden een ommezwaai heeft plaatsgevonden die de basis heeft gelegd voor de huidige onderdrukking van vrouwen. Ten tweede verkent ze aan de hand van beelden een onbekende geschiedenis waarin vrouwen in vrijheid leefden en werden vereerd als godinnen. In *Notes in Time on Women* verwerkt ze krachtige vrouwen en hun statements als weerwoord op de zich door de tijd herhalende misogynie. Met *The First Language* gaat ze terug naar een oorspronkelijke taal gesitueerd in het vrouwelijke lichaam, waarin vrouwen

een ongekeerde vrijheid en status hadden. Pre-historische beelden, schilderijen en moderne vrouwbeelden smelten op een organische manier samen. Maar dit werk is niet alleen een brug naar een onbekend verleden, maar ook een product van de vrouwenbeweging in de kunst en een sprong voorwaarts naar een onbekende toekomst.

Met de opname van verschillende beelden uit het heden en verleden neemt ze ten derde een aanloop naar de ontwikkeling van een nieuwe beeldtaal die verwijst naar een onbe-

lijk de bestaande hiërarchie op te heffen en alvast een tipje van de sluier op te lichten om te laten zien hoe het zou zijn als vrouwen zouden kunnen zijn wie ze willen zijn, als vrouwen vrij zouden zijn. Maar ze erkende dat daar meer voor nodig is dan de aanzet tot een nieuwe beeldtaal. Om het beeld van vrouwen te veranderen, moet de samenleving radicaal veranderen. Spero dacht daarom dat de vereiste beeldtaal zich pas zou kunnen ontwikkelen in een fundamenteel vrijere samenleving. Niettemin is het haar verdienste dat ze een be-

The First Language (twee afzonderlijke details) 1981 Handgeschilderd en getypte collage op papier
22 panelen 20 inches x 190 feet.

kende oorspronkelijkheid en een even onbekende triomf in de toekomst waarin de vrouw als protagonist centraal staat. De installatie *Sheela-Na-Gig at home* is een laagdrempelig werk waarin de bezoeker uitgenodigd, maar eveneens wordt uitgedaagd. Het sluit aan bij de dagelijkse besommeringen, maar doet ook dromen van een vrij verleden. Het herinnert ons aan de huidige ongelijke behandeling waar vrouwen zich nog steeds tegen moeten verenigen en biedt ons in de vorm van de godin Sheela een kampioen, die we met een ritueel thuis kunnen uitnodigen. Maar boven alles trekt het ons de diepte in van de opening die de godin ons voorhoudt, in de hoop dat er aan het einde van de tunnel een triomf wacht en we tevreden uiteen kunnen gaan.

Spero was door middel van de drie genoemde strategieën in staat om in haar werk mensen op een rationele manier met een alternatieve realiteit te confronteren. Ze poogde name-

gin maakte. Het pleidooi voor die vrije samenleving is de kern van haar politieke statement. In rechten, kansen en beeldvorming moet de positie van vrouwen gelijk worden aan die van mannen. Om Spero's beelden te kunnen begrijpen moeten we ze zien als boodschappers die een oud tijdperk afsluiten en een nieuw tijdperk inluiden. Maar de beelden zijn ook een motivatie voor onszelf, want uiteindelijk moeten wij dat tijdperk waarmaken, onze eigen geschiedenis schrijven en zelf de boodschappers en protagonisten op het doek worden: "Dan verandert de kunst. Dit is de toekomst".³⁵

Noten:

- J. Bird, 'Dancing to a different tune', in: J. Bird, *Nancy Spero*. Londen, 1996, p. 42; N. Spero, 'Artists Writings: Nancy Spero Creation and Pro-creation', in: J. Bird, *Nancy Spero*, p. 118.
- J. Ault, 'A Chronology of Selected Alternative Structures, Spaces, Artist's Groups, and Organizations in New York City, 1965-85', in: J. Ault, *Alternative Art New York, 1965-1985*. Minneapolis, 2002, p. 23; Roel Arkesteijn, *Codex Spero: Nancy*

Spero - Selected Writings and Interviews 1950-2008. Amsterdam, 2008, p. 76.

- T. Gouma-Peterson en P. Mathews, 'The Feminist Critique of Art History', in: *The Art Bulletin*, 69 (1987), 3, p. 329.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 76.
- L. Cottingham, 'On the Critical Practice of Lucy R. Lippard', in: *Seeing through the Seventies: Essays on Feminism and Art*, Amsterdam, 2000, p. 20.
- J. Ault, 'A Chronology', p. 28; J. Carson, 'On Discourse as Monument: Institutional Spaces and Feminist Problematics', in: J. Ault, *Alternative Art*, p. 134.
- J. Ault, 'A Chronology', p. 33; R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 46; N. Spero, 'Artists Writings', p. 119.
- Shahrukh Husain en Frederike Plaggemars, *De Godin. Kerkdriel*, 2006, p. 12; G. Feman Orenstein, 'Recovering Her Story: Feminist Artists Reclaim the Great Goddess', in: N. Broude en M.D. Garrard, *The Power of Feminist Art: The American Movement of the 1970s, History and Impact*. New York, 1994, p. 176.
- Lucy R. Lippard, *Overlay: contemporary art and the art of pre-history*. New York, 1983, p. 7, pp. 41-42, p. 66.
- L.R. Lippard, *Overlay*, p. 66.
- L. Cottingham, 'On the Critical Practice', p. 38.
- L. Cottingham, 'On the Critical Practice', p. 24 en 38; *HERESIES: A Feminist Publication on Art and Politics, # 5 The Great Goddess*, 1978.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 12 en 111.
- J. Withers, 'Nancy Spero's American-born "Sheela-na-gig"', in: *Feminist Studies*, 17 (1991), 1, p. 55.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 15, 103, 108 en 110.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 5 en 103.
- E.A. Dobie, 'Interweaving Feminist Frameworks', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 48 (1990), 4, p. 388; Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 110.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 15, 97 en 89.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 38-39, 92.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 5, 67.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 103.
- Vertaling: "[Zij] werden geïnformeerd dat ze zelfmoord had gepleegd"
- L.H. Lesko, 'Nut', in: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Oxford en New York, 2001, p. 3 en 111.
- A. Lothian en P. Vitebsky, 'Het oude Mesopotamië', in: C.S. Littleton, *Mythologie: een geïllustreerde geschiedenis van mythen en verhalen uit de hele wereld*, Kerkdriel, 2003, pp. 84-88; N. Smolik, 'One who went out to find her lost language', in: *Nancy Spero: Woman Breathing*. Ulm, 1992, p. 24.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 84.
- C.S. Littleton, *Gods, Goddesses and Mythology Volume 1*. New York, 2005, p. 316; N. Luomala, 'Matrilineal Reinterpretation of Some Egyptian Sacred Cows', in: N. Broude and M.G. Garrard *Feminism and Art History: Questioning the Litany*. New York, 1982, pp. 19-31.
- Vertaling: "De afwezigheid van een permanente verbinding tussen haar en een mannelijke figuur is de hoeksteen van haar onafhankelijkheid."
- J. Bird, 'Dancing', p. 38. Vertaling: "om vrouwen als universeel symbool te hebben tegenover het mannelijke of de 'fallus'. Zodat de overgangsruten voor vrouwen - geboorte, puberteit, voortplanting, dood - universeel zouden worden in plaats van, zeg maar, de mannelijke connotatie."
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 49.
- L.R. Lippard, *Overlay*, p. 4. Vertaling: "Kunstenaars die vandaag de dag naar modellen uit het verre verleden werken, voegen bewust of onbewust hun kennis van moderne wetenschap en geschiedenis toe aan oorspronkelijke vormen die ondanks deze kennis mysterieus voor ons blijven."
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 159.
- J. Withers, 'Nancy Spero's American born "Sheela-na-gig"', p. 51; C.E. Karkov, Catherine E, 'Sheela-na-gigs and Other Unruly Women: Images of Land and Gender in Medieval Ireland', in: E.C. Hourihane, *From Ireland Coming. Irish Art from the Early Christian to the Late Gothic Period and Its European Context*, Princeton, 2001, p. 314, 315 en 317; R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 97 en 151.
- I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam, 1996.
- N. Spero, 'Artists Writings', p. 127; R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 53.
- R. Arkesteijn, *Codex Spero*, p. 53.

Sheela-Na-Gig at Home 1996
Samengestelde materialen
Galerie Lelong New York

Hella Baan (1988) studeert kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op haar bachelorscriptie.

Contact: Hella.Baan@gmail.com

Enige aspecten van het vrouwbeeld in het laatmiddeleeuwse moralistische discours

“Dwrijf is van naturen loes”¹

In laatmiddeleeuwse moralistische traktaten en leerdichten komen we doorgaans een vrij eenzijdig vrouwbeeld tegen. Bijna alle schrijvers kennen de vrouw meer slechte eigenschappen toe dan de man. Hij moet daarom voorzichtig zijn in zijn omgang met haar. Binnen het huwelijk moet de man de baas zijn. Zijn vrouw dient hem te gehoorzamen en goed voor het huishouden en de kinderen te zorgen. Zij heeft leiding nodig vanwege haar zwakheid van lichaam en geest. Dat betekent overigens niet dat alle vrouwen door en door slecht zijn, maar de algemene teneur is vrij helder: pas op voor haar listen en lagen, zorg dat je haar onder de duim houdt, wees dankbaar als je een goede vrouw treft. Deze stereotyperingen ten aanzien van de vrouw en daarmee onlosmakelijk verbonden de opvattingen over de man-vrouwrelatie zijn niet nieuw. Om de oorsprong ervan te vinden, moeten we ver teruggaan in de tijd.

Adam en Eva

/ Petty Bange /

Twee scheppingsverhalen

Het beeld dat door middeleeuwse auteurs van vrouwen wordt geschetst is in belangrijke mate beïnvloed door de scheppingsverhalen uit het boek *Genesis*. Zij vestigen daar niet altijd expliciet de aandacht op, maar het is onmiskenbaar dat zij hier hun basisdenkbeelden vandaan haalden.

In *Genesis* ('oorsprong', 'ontstaan') staan twee scheppingsverhalen. Het eerste kan gekarakteriseerd worden als een hymne, die aanvangt met "In het begin..." waarna op Gods woord in zes dagen uit het niet alles geschapen wordt: eerst de drie kosmische ruimten (licht en duisternis, het uitspannel, zeeën en het vasteland) en dan de drie wereldruimten met hun bewoners (hemellichamen, vogels en vissen, andere dieren en mensen).² Op de zesde scheppingsdag schiep God de mens, opdat hij zou heersen over alle dieren. "En God schiep de mens als zijn beeld; als het beeld van God schiep Hij hem; man en vrouw schiep Hij hen".³ God vormt zowel man als vrouw naar Zijn beeld en geeft hen bovendien de opdracht mee om vruchtbaar te zijn en de aarde te bevolken: "Wees vruchtbaar en word talrijk...".⁴ Er is hier dus geen sprake van ongelijkheid. Wel is het zo dat dit beeld van God alleen in de geest is te vinden. Er is dus slechts geestelijke gelijkheid.

In het tweede scheppingsverhaal, dat waarschijnlijk van een andere auteur afkomstig is, is er sprake van grote droogte op aarde waardoor er geen planten willen groeien.⁵ God

boetseert de mens uit stof en blaast hem levensadem in. Dan legt Hij een tuin aan in Eden waarin Hij de mens plaatst. Er groeien allerlei bomen, waaronder ook die van de kennis van goed en kwaad, en er stromen rivieren. En dan spreekt God: "het is niet goed dat de mens alleen blijft. Ik ga een hulp voor hem maken die bij hem past...toen liet Jahwe God de mens in een diepe slaap vallen; en terwijl hij sliep, nam Hij een van zijn ribben weg en zette er vlees voor in de plaats. Daarna vormde Jahwe God uit de rib die Hij bij de mens had weggenomen een vrouw, en bracht haar naar de mens".⁶ In dit tweede verhaal is de verhouding van God tot de mens concreter: er is duidelijker onderscheid tussen man- en vrouw-zijn, want de vrouw is in dit verhaal uit de man voortgekomen. En er is sprake van de eerste zonde.⁷

Als gevolg van deze zondeval zal de vrouw de lasten van de voortplanting moeten dragen: "En tot de vrouw heeft Hij gezegd: Zeer zwaar zal ik maken de lasten van uw zwangerschap: met pijn zult gij kinderen baren. Naar uw man zal uw begeerte uitgaan, hoewel hij over u heerst".⁸ Op twee essentiële punten is de vrouw dus inferieur: zij is uit de man gemaakt en zij is degene die de zondeval heeft veroorzaakt. Eva heeft Adam meegesleurd in haar val. De vrouwelijke inferioriteit is gerelateerd aan de superioriteit van de man. In alle latere teksten waarin hiervan melding wordt gemaakt, te beginnen met de brieven van Paulus, wordt het beeld van de vrouw eveneens bepaald door haar relatie tot de man. Zo zijn

het juist vaak teksten over het huwelijk waarin expliciete oordelen over de vrouw worden gegeven. Daarbij komt ook nog – zoals beneden zal blijken – dat men doorgaans een ambivalente houding heeft tegenover seksualiteit, vanwege de idee van de 'onverzadigbaarheid' van de vrouw.

De apostel Paulus

Paulus heeft een belangrijke stempel gedrukt op middeleeuwse teksten aangaande het vrouwbeeld en de relatie tussen man en vrouw. In de brief aan de Epheziërs⁹ komt de later dikwijls geciteerde passage voor over de man als hoofd van de vrouw.¹⁰ Er is hier een duidelijk gestructureerde hiërarchie: "*Deus caput Christi*" staat boven "*Christus caput viri*", wat dan weer belangrijker is dan "*vir caput mulieris*". Door de relatie van man en vrouw te vergelijken met die van Christus tot Zijn Kerk lijkt het aan de andere kant alsof Paulus niet zo negatief over de vrouw oordeelt. Ook zijn aansporing tot mannen om hun vrouw lief te hebben oogt positief. In de eerste brief aan Timoteus staat echter in ondubbelzinnige bewoordingen: "Ik sta haar niet toe zelf onderrecht te geven of de man te overheersen: zij moet zich rustig houden. *Want* [mijn cursivering] Adam werd het eerst geschapen en daarna Eva. En Adam werd niet misleid, maar het was de vrouw die zich liet bedriegen en daardoor in overtreding kwam".¹¹ Het zijn juist deze meer negatieve passages die door latere auteurs werden overgenomen. Daarbij zegt

Paulus ook: “Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus”.¹² Als al naar deze uitspraak werd verwezen, dan was dat hoogstens om de geestelijke gelijkwaardigheid tussen beide geslachten aan te geven.

Al met al kunnen we gerust zeggen dat de genoemde passage uit het tweede boek van *Genesis* en dit *corpus Paulinum* vanaf de vroegchristelijke periode de ideeën over de man-vrouwrelatie hebben bepaald. Gebaseerd op deze teksten wordt de ongelijkheid van man en vrouw in de volgende eeuwen als vast gegeven beschouwd.

Kerkvaders: Augustinus en Gregorius de Grote

Niet alleen de bijbel, maar ook de kerkvaders hebben hun stempel gedrukt op middeleeuwse theorieën over de ongelijkheid van man en vrouw en de rol van beide partners binnen het huwelijk. Twee voorbeelden kunnen hier volstaan. De meest invloedrijke van hen, Augustinus (354-430), is in navolging van Paulus van mening dat de vrouw ondergeschikt is aan de man vanwege haar rol in de zondeval en door de straf die zij zodoende ná de zondeval moest ondergaan. Eva heeft immers Adam verleid: hij heeft uit ‘solidariteit’ met haar eveneens gezondigd. Daardoor wordt door hem de (erf)zonde doorgegeven. Sindsdien is seksualiteit zondig en moeten mannen en vrouwen – maar vooral de laatsten – hun best doen om hun begeerte te bedwingen door deze zoveel mogelijk ondergeschikt te maken aan de geest.¹³

Paus Gregorius de Grote (ca. 540-604), die de laatste van de westerse kerkvaders wordt genoemd, voegt daaraan toe dat seksualiteit een gevolg is van de zondeval: door de zondeval was de mens sterfelijk geworden, maar God wilde niet dat de mensheid zou uitsterven. Daarom gaf hij in Zijn barmhartigheid de mens het vermogen om zich voort te planten. Als gevolg van Eva’s misstap moest de vrouw echter wel de zwaarste last dragen.

Twee voorbeelden uit de twaalfde en dertiende eeuw: Hildegard van Bingen en Thomas van Aquino

Niet alleen in geestelijk opzicht wordt de vrouw als inferieur aan de man beschouwd. Ook lichamelijk is zij de mindere. Dat komt in vele teksten naar voren.¹⁴ Eén voorbeeld is saillant genoeg om als *pars pro toto* te dienen. Het betreft een tekst die door de abdis Hildegard van Bingen (1098-1179) is geschreven. De liefde tussen man en vrouw en de kwaliteit van het mannelijk zaad bepalen volgens haar het geslacht van het kind. Ze geeft dat heel duidelijk aan: er wordt een gezonde en sterke jongen geboren als man en vrouw met voldoende liefde gemeenschap hebben en de man krachtig zaad heeft. Als aan deze voorwaarden in mindere mate wordt voldaan wordt er respectievelijk een zwakke jongen, een sterk of

een zwak meisje geboren. Een zwak meisje wordt geboren als de partners niet voldoende liefde tot elkaar hebben en het mannelijk zaad niet krachtig genoeg is.¹⁵ Interessant is dat Hildegard spreekt over condities vóór de conceptie. Andere auteurs schrijven vrouwen die al zwanger zijn bepaalde (natuurlijk zinloze) gedragsregels of diëten voor om het geslacht van het kind te beïnvloeden.

Thomas van Aquino (1225-1274) heeft in het eerste deel van zijn *Summa Theologiae* een hoofdstuk (92) getiteld ‘*De productione*

De apostel Paulus

schreven in het Middelnederlands. Het percentage lekenauteurs neemt toe, evenals het aantal lekenlezers. Uiteraard wordt vooralsnog een beperkte groep aangesproken. Er kunnen immers nog relatief weinig mensen lezen en nog minder mensen kunnen of willen de dure handschriften en iets minder dure vroege drukken aanschaffen. Dat er in de tweede helft van de vijftiende eeuw nogal wat van deze teksten werden gedrukt, duidt wel op een markt: de drukkers werkten voor eigen risico. Het blijft echter moeilijk het publiek precies te

mulieris’ (‘Hoe de vrouw is gemaakt’). Het was noodzakelijk dat de vrouw werd geschapen voor de voortplanting: zij is het passieve beginsel, de man het actieve. Wat betreft haar individuele aard is zij de mindere van de man, maar in het grotere kader van de heilsgeschiedenis niet, omdat beide partners elkaar nodig hebben voor hun voortbestaan. Maar omdat man en vrouw na de conceptie bijeenblijven om de kinderen op te voeden is het goed dat Eva uit de zij van Adam werd gemaakt. Zo staat de vrouw naast de man; zij overheerst hem niet omdat zij niet uit zijn hoofd is gemaakt. Hij is niet de baas omdat zij niet uit zijn voeten is gemaakt.

De late middeleeuwen; het moralistische discours in de Nederlanden¹⁶

In laatmiddeleeuwse teksten speelt deze traditie nog steeds mee, maar er zijn ook veranderingen te bespeuren. Deze komen langzaam op gang, maar zijn niettemin onmiskenbaar. In de veertiende en vijftiende eeuw is de samenleving aan verandering onderhevig en daarmee veranderen ook de teksten die deze samenleving voortbrengt. Er ontstaat een nieuwe bevolkingsgroep, de burgerij, met haar eigen waarden en normen. Voor en door die burgerij wordt nieuwe, moralistische literatuur ge-

omschrijven. Wellicht kunnen we beter uitgaan van hetgeen sommige schrijvers daar zelf over zeggen. Het duidelijkst daarin is de Vlaamse auteur Jan van Boendale (1279 – ca. 1350). Hij wil zijn lezers leren: “*scone zeden ende manieren / die dat volck sal hantieren*”. Hieruit blijkt dat hij een brede lezerskring beoogt.¹⁷ Dat men zich in toenemende mate richt op leken heeft ook invloed op de inhoud. Niet zozeer op de thematiek, want alle traditionele thema’s, namelijk de hoofdzonden, tien geboden, zelfkennis en naastenliefde, zijn er te vinden. Het is veeleer de manier waarop met de onderwerpen wordt omgegaan die anders is dan voorheen. De vrouw wordt nog lang niet als vanzelfsprekend gelijkwaardig aan de man beschouwd, maar mannen en vrouwen die in de wereld leven, worden, eerder dan door de verheerlijking van de maagdelijkheid, aangesproken door toepasbare richtlijnen. Deze geen verboden kunnen zij betrekken op hun dagelijkse situatie, bijvoorbeeld op het huwelijk. Het belangrijkste verschil met vroegere teksten is, afgezien van het taalonderscheid, met name Middelnederlands in plaats van Latijn, dat er concreet wordt ingegaan op deze complexe problematiek. Theologische of antropologische theorieën komen niet of nauwelijks aan bod.

De schrijvers laten zich gematigd positief >>

Hildegard van Bingen

nen als vrouwen bij deze zonden zijn betrokken, zijn het vooral vrouwen die de schuld krijgen. Zij immers worden telkens weer gestraft voor de zonde van Eva. Zo is hun fysieke ongelijkheid in feite geworden tot een morele ongelijkheid. Het defloreren van een maagd en verkrachting zijn uiteraard zonden waarbij vrouwen uitsluitend het slachtoffer zijn. Bij eenvoudige onkuisheid wordt de vrouwelijke rol niet specifiek benadrukt, evenmin als bij overspel. Ook bij incest en zonden tegen de natuur als sodomie of bestialiteit worden zowel mannen als vrouwen gelijkelijk aangesproken.²¹ Natuurlijk betreffen al deze zonden (de relatie tussen) mannen én vrouwen, ook al wordt bijvoorbeeld abortus als vrouwelijke zonde aangemerkt.

Vrouwen in exempelen

De laatmiddeleeuwse moralisten maken veelvuldig gebruik van exempelen. Het zijn zoals gezegd didactische instrumenten die de schrijvers hanteren om hun boodschap beter voor het voetlicht te brengen. In de exempelen die in dit discours veelvuldig voorkomen, ontmoeten we vrouwen in verschillende rollen. Haar deugdzaamheid is daarin niet altijd onomstreden. In het navolgende zullen drie teksten aan de orde komen die alle uit de Noordelijke Nederlanden stammen, met name uit Holland en Utrecht/Gelre. Ze zijn geschreven in de vijftiende eeuw.

Dirc Potter (ca. 1370 – 1428), secretaris aan het hof van de Hollandse graaf, geeft in een van zijn exempelen het voorbeeld van een ontrouwe echtgenoot, die een verhouding heeft met het dienstmeisje.²² Het staat in zijn gedicht *Der Minnen Loep* dat allerlei soorten liefde bezingt, van huwelijksliefde tot ongeoorloofde buitenechtelijke liefde. Zijn vrouw heeft deze ontrouw ontdekt en op een nacht gaat zij zelf slapen in het bed van het meisje. En juist deze nacht heeft haar man zijn liefje ‘geleend’ aan een vriend, en deze komt haar nu bezoeken. “Dit gebeurde kortgeleden”, aldus Dirc, “het is waar gebeurd en ik zou de namen van de betrokkenen wel hebben genoemd, ware het niet dat zij nogal bekend zijn...”. We zouden enerzijds kunnen concluderen dat de vrouw de dupe werd van haar eigen list, maar anderzijds was haar man toch degene die overspel pleegde en wiens moraal te wensen overliet. Dirc gaat daar niet nader op in. Het lijkt erop dat we tussen de regels door wat leedvermaak kunnen lezen, want de vrouw kon haar man niet op heterdaad betrappen. Wel kunnen we ons het vervolg betrekkelijk moeiteloos voorstellen: de man die de vrouw van zijn vriend in het bed van de dienstbode aantroef, zal toch vreemd hebben opgekeken! De moraal is uiteraard wel dat de man voor zijn overspel wordt gestraft, maar in dit geval gaat dat duidelijk ten koste van zijn vrouw. Zij wordt het slachtoffer, terwijl haar man toch de overtreder was. Het is jammer dat Dirc niet over een confrontatie tussen de echtelieden spreekt. Wellicht waagde hij zich daar

uit over de echtelijke staat, getuige het veelzeggende citaat “*So is echtschap goet mer sy is niet te raden aen te gaen*”.¹⁸ Het welslagen van een huwelijk wordt doorgaans in belangrijke mate afhankelijk geacht van vrouwelijke kwaliteiten. Een deugdzame vrouw kan bovendien kinderen het goede voorbeeld geven. Ofschoon we hier dus grotendeels met lekenliteratuur hebben te maken, hebben Bijbelse en patristische (van de vroege kerk) opvattingen over de man-vrouwrelatie nog niet afgedaan. Ook de niet uit de clerus afkomstige schrijvers hebben zich (nog) niet bevrijd van deze eeuwenoude denkbeelden. Soms lijkt het er echter wel op dat vrouwen langzaam maar zeker terrein veroveren. De auteurs zijn nog steeds overtuigd van de superioriteit van de man, maar zij laten met name in de verschillende *casus* en exempelen¹⁹ toch ook zien dat vrouwen niet uitsluitend inferieure wezens zijn die alleen maar goed zijn voor het baren van kinderen, en dan liefst zonen. En ofschoon er ten aanzien van seksualiteit specifiek ‘vrouwelijke’ zonden zijn, blijkt uit de beneden genoemde voorbeelden eveneens, dat er sprake is van een zekere gelijkheid op relationeel gebied. Zo wordt de vrouw niet steeds als de boosdoenster aangezien als er iets fout gaat.

Uit het brede scala aan thema's worden er in het onderstaande twee uitgelicht: de rol van

de vrouw binnen de (seksuele) relatie van mannen en vrouwen en de manier waarop vrouwen in exempelen worden gepresenteerd.

Luxuria of onkuisheid

Een traditioneel thema is dat van de zeven hoofdzonden: hoogmoed, gierigheid, onkuisheid, toorn, vraatzucht, jaloezie en traagheid.²⁰ Met name bij de onkuisheid komen we specifiek vrouwelijke zonden tegen. Althans, zo stellen de auteurs het voor, maar bij de behandeling ervan leggen zij dikwijls een zekere schroom aan de dag. Hier is immers sprake van seksuele vergrijpen. Dat leidt er soms toe dat men bij de bespreking van *luxuria* verwijst naar het zesde gebod (Gij zult geen onkuisheid doen/overspel plegen) en vervolgens daarbij (bij het zesde gebod) aangekomen, vermeldt dat men dit al bij de onkuisheid (*luxuria*) aan de orde heeft gesteld.

De specifiek vrouwelijke zonden die volgens de schrijvers tot de *luxuria* behoren, zijn contraceptie, abortus en infanticide. De laatste twee vallen mede onder het gebod “Gij zult niet doden”. Verhindern van de conceptie is een doodzonde, omdat daardoor de geslachts-gemeenschap er niet op is gericht kinderen te verwekken, wat in feite de enige legitieme reden is voor deze daad. Ofschoon zowel man-

niet aan, omdat hij dan juist de man zou moeten afvallen.

Het tweede, nogal komische exemplum gaat over vrouwelijke ontrouw. Het heeft een slot dat voor tweërlei uitleg vatbaar is. Het betreft een ‘Romeins’ verhaal en staat ook in bovengenoemd leerdicht. Een man verdenkt zijn vrouw van overspel. Hij verlangt van haar een eed van trouw, met haar hand in de zogenaamde *Bocca della Verità*. Dirc introduceert deze ‘mond’ als volgt bij zijn lezers:

*“Te Rome in die stat heb ic ghesien
Enen groten ronden steen
Ende was na enen hoeft ghemaect
Mond en tanden scharp ghehaect
Hadde die steen, suldi weten,
Ende is die steen des tuuchs geheten...
Swoor hi dan enen quaden eet
Die steen die hant te mael off beet.”*²³

Omdat zijn vrouw inderdaad een buitenechtelijke relatie heeft, is zij doodsbang. Hoe kan zij zweren dat ze een trouwe echtgenote is? Dan loopt ze het risico dat haar hand afgebeten zal worden. Haar minnaar is echter inventief. Hij verkleedt zich als een nar en juist voordat ze haar hand in de stenen mond zal steken, komt hij naar voren uit de menigte van ongetwijfeld sensatiebeluste, toeschouwers en neemt haar in zijn armen. Nu kan ze “eerlijk” zweren dat ze nooit iemand anders heeft omhelsd dan haar man en die dwaas van zo-even. De vrouw krijgt dus niet haar verdiende loon voor haar overspel, maar ze kan doorgaan met het bedriegen van haar echtgenoot vanwege de sluwheid van haar minnaar. Of misschien kreeg ze toch wel berouw na deze enge ervaring? Dirc vertelt ons niet hoe een en ander afloopt. Misschien wil hij hier helemaal niet zo moralistisch zijn, maar wil hij echt alleen maar een grappig verhaal vertellen.

Rond 1525 maakte Lucas Cranach de Oude een schilderij dat de titel ‘De mond der waarheid’ draagt. Hierop zien we een vrouw die haar hand steekt in de open muil van een bronzen leeuw die op een voetstuk staat. Deze lijkt trouwens geenszins op de Romeinse *bocca della verità*. Een als nar verklede man houdt zijn handen om haar middel. Haar echtgenoot, een in een zwarte jas met bontkraag geklede, nogal nors uitzijende man, kijkt toe. Er staan een paar mannen en vrouwen om hen heen.²⁴ Dit onderwerp past binnen de beeldtraditie van vrouwenlisten, aldus het commentaar in de tentoonstellingscatalogus waarin dit schilderij is afgebeeld.²⁵ De sluwheid van de vrouw wordt gerelateerd aan de domheid van de man. Zij heeft volgens dit commentaar zelf haar minnaar gevraagd zich als nar te verkleeden, zodat zij geen meened hoeft te plegen. In deze uitleg heeft de vrouw een actiever rol dan in Dircs exemplum. Daar is zij wel overspelig, maar niet doortrapt genoeg om zelf een uitweg te verzinnen.

Deze zogenaamde vrouwenlisten komen we vanaf de vijftiende eeuw tegen in de beeldende kunst. De thematiek is ontleend aan de Bij-

bel en de klassieke literatuur. Een Bijbels voorbeeld is dat van Simson en Delila. Die laatste weet Simson zover te krijgen dat hij haar verklapt dat hij zijn krachten te danken heeft aan zijn lange haar.²⁶ Uit de middeleeuwen stamt het verhaal van de tovenaars Vergilius die zich ’s nachts door de dochter van de Romeinse keizer op wie hij verliefd was in een mand naar haar raam liet ophijsen. Aangezien zij niets moest hebben van zijn avances, liet zij hem halverwege hangen, zodat de volgende dag iedereen hem daar kon zien en uitlachen. Het zijn verhalen die de lachlust moeten opwekken. Eveneens niet mis te verstaan is echter de kritische ondertoon: mannen moe-

Bocca della Verità

ten steeds oppassen, want vrouwen zijn niet te vertrouwen!

Er zijn ook exemplen waar vrouwen een minder prominente rol spelen of waarin de man de zwakste partij is. Zo is er het ook toen ongetwijfeld komisch bedoelde verhaal ‘*Vanden monnik*’ van Willem van Hildegasberch (ca. 1350 - begin veertiende eeuw), een ‘sprookspreeker’ aan het Hollandse hof.²⁷ Hierin schrijft hij over een ‘heilige predikheer’ die een voorbeeldig leven leidde. Zijn gehoor luisterde met genoegen naar zijn preken. Hij scheen de wereld achter zich te hebben gelaten en gaf menig zondaar troost. Ook een “*schone maghet*” vroeg hem om raad. Zij biechtte vaak bij hem, maar dit gebeurde zo enthousiast dat het meisje zwanger raakte. Kennelijk werd dit snel een publiek geheim, zodat de monnik ten einde raad was. Toen verscheen de duivel hem. Hij had nog een appeltje te schillen met de vrome frater, omdat die hem in zijn preken steeds zwart maakte. Hij beloofde de monnik te helpen aan te tonen dat hij niet schuldig was. “*Sonder smarte oft pijn / dede hi hem quijt sijn voergheste!*”²⁸ Nu kon hij dus de roddelaars voor leugenaars uitmaken, zei de duivel hem. Dat leek de monnik wel wat. Op het hoogtepunt van zijn preek, over nijd en leugens, sloeg hij zijn pij open om te laten zien dat hij ten onrechte was beschuldigd. Daarop had de duivel gewacht: hij

zette alles weer op zijn plaats, “nog stijver en harder dan tevoren”. Onnodig te zeggen dat het een groot schandaal werd. Volgens Willem is dit het loon voor schijnheiligen. Het meisje lijkt geen blaam te treffen, maar zouden haar verleidingskunsten toch ook geen rol hebben gespeeld? Willem maakt daar geen melding van, maar de boodschap lijkt me toch wel impliciet aanwezig, al is het – terecht – de celi-batair die het moet ontgelden.

Een duidelijke moraal heeft een exemplum uit het *Byen Boeck*. Het betreft hier een Middelnederlandse vertaling van een dertiende-eeuws Latijns origineel.²⁹ Een edelman was zo verslaafd aan de jacht, dat hij op zon- en feestda-

gen zelfs niet naar de mis ging. Zijn vrouw berispte hem daar dikwijls over, maar hij trok zich er niets van aan: wat weten vrouwen nu van jagen? En zo gebeurde het dat zij, na een aantal andere kinderen, een kind baarde met de kop van een jachthond. De moeder raakte in paniek, evenals andere edelvrouwen die getuige waren van de geboorte. Ze begroeven samen het kind dat kennelijk doodgeboren was. Toen de jager thuiskwam, wilde hij weten of het kind een jongen of een meisje was, maar allen zwegden beschaamd. Hij trok zijn zwaard om hen tot spreken te brengen, en onder die dreiging groeven ze het kind op. Uiteraard kreeg de edelman berouw en deed hij boete. Hier is sprake van een deugdzame vrouw die haar zondige man vergeefs berispt. Hij wordt echter door God gestraft. Alleen is zijn vrouw daar wel medeslachtoffer van: ze baart een dood kind met een hondenkop.

In deze exemplen, die dikwijls de indruk wekken waar gebeurd te zijn, spelen vrouwen een prominente rol. Op dat vlak lijken ze een afspiegeling te zijn van de alledaagse werkelijkheid, voor zover er uiteraard geen bovennatuurlijke verschijnselen in plaatsvinden. Maar zelfs het verhaal over het kind met de hondenkop kan waar zijn, in die zin dat het kind wellicht mismaakt werd geboren. De verhalen zijn over het algemeen niet specifiek vrouwvijandig of vrouwenvriendelijk te noe- >>

men, maar de schrijvers hebben wel een duidelijke, tijdgebonden visie op de verhoudingen tussen man en vrouw.

Ten slotte

Wat kunnen we uit het bovenstaande concluderen ten aanzien van het vrouwbeeld van de moralisten? De schrijvers die een morele boodschap wilden overbrengen schreven graag met felle kleuren om zo hun les te accentueren. Daardoor verdwenen nuances nogal eens naar de achtergrond. Natuurlijk wisten zij dat vrouwen geen heiligen waren die zelfs in de meest extreme omstandigheden hun man gehoorzaam waren, evenmin als verdorven schepsels die hun man bedrogen wanneer ze maar konden. In het moralistische discours komen we alle soorten vrouwen tegen: jonge en oude vrouwen, nonnen, huisvrouwen, weduwen, koninginnen, boerenvrouwen, kortom een doorsnede van de maatschappij. De vrouwen die worden beschreven, zijn gewone vrouwen en sommige situaties zouden ook nu nog kunnen voorkomen. Goede vrouwen zijn volgens de auteurs deugdzame vrouwen die zich schikken naar hun vader, broer of man. Als zelfstandige personen, die vanuit zichzelf kunnen worden beoordeeld, komen ze eigenlijk niet voor in deze literatuur.

Zo is er dus sprake van een duidelijke afspiegeling van een maatschappij waarin vrouwen nog geen zelfstandige rechtspersonen zijn, behalve in uitzonderingssituaties. De lekenauteurs en hun publiek groeien op in een samenleving die nog altijd doordrenkt is – en nog lang zal zijn – van door de kerk aange-reikte waarden en normen, die in belangrijke mate zijn bepaald door de bijbel, de kerkvaders en de theologen die in hun voetspoor traden. Ook in deze moralistische literatuur wordt niet getornd aan de nog steeds geldende hiërarchische verhoudingen, al tonen de schrijvers dat de praktijk er anders uit kon zien. Dat betekent echter niet dat men (al) ging nadenken over deze discrepantie tussen theorie en praktijk. Toch kunnen we deze teksten niet karakteriseren als vrouwvijandig. De schrijvers zijn nu eenmaal kinderen van hun tijd en die maakte het hen vrijwel onmogelijk er andere ideeën op na te houden. We hebben hier te maken met normatieve teksten, maar het zijn ook juist deze moralisten die, omdat ze middenin de samenleving staan, ervan overtuigd zijn dat zowel mannen als vrouwen onmisbaar zijn voor een goed functioneren van de maatschappij. Ieder met een nauwkeurig omschreven rol, dat wel.

Nog lang na de middeleeuwen gaat men uit van deze ongelijkheid tussen Adam en Eva en dus tussen alle mannen en vrouwen na hen. Eva werd ná Adam gemaakt, uit een van zijn ribben. Dat is als het ware een natuurlijk gegeven. Aan de andere kant kan, zoals gezegd, uit het feit dat Eva uit een rib werd gemaakt een zekere gelijkheid worden afgeleid. Een aantal middeleeuwse auteurs merkt dat ook op. Verwijzingen naar het eerste scheppingsverhaal,

waar staat dat God man en vrouw beiden naar Zijn beeld schiep, vinden we eigenlijk nergens. Hoogstens wordt eraan gerefereerd om aan te duiden dat man en vrouw geestelijk gelijkwaardig kunnen zijn, waarbij dan met name wordt verwezen naar religieuze levenswijzen.

Dit eeuwenoude paradigma van de ongelijkheid van man en vrouw zal in feite pas in de tweede helft van de twintigste eeuw worden afgewisseld door een nieuw, dat de gelijkwaardigheid van man en vrouw op alle fronten propageert. Nog in 1940 wordt er geschreven dat de sterke kant van de vrouw het zorgen voor anderen is, namelijk voor man en kinderen, terwijl mannen scheppend bezig zijn. Vrouwen moeten hun rol aanvaarden en niet alle aandacht van hun man opeisen. Omdat de man door onder andere zijn fysieke kracht overwicht heeft op zijn vrouw, is hij van nature degene die het bevel voert. Zijn vrouw dient hem te gehoorzamen, maar dat zal haar niet moeilijk vallen omdat zij behoefte heeft aan leiding.³⁰

Tot deze paradigmawisseling zich had voltrokken konden mannen nog, samen met Sebastian Brant – al dan niet serieus – verzuchten:

*“Vanden medecijnen onghelert ende onwijse
Van tweemaal ghecoocte spijse
Ende van eenen quaden wederspannighen wijve
Behoet ons here in siele en lijve”.*³¹

///

Noten:

- 1 “De vrouw is van nature losbandig”, Jans Teesteyne, in: F.A. Snelaert (red.), *Nederlandse gedichten van Jan Boendale, Hein van Aken e.a.* Brussel, 1869, 31, p. 226.
- 2 Zie het commentaar van de Willibrordvertaling van 1978 waaruit alle hier genoemde bijbelpassages afkomstig zijn, p. 9. De Nieuwe Bijbelvertaling van 2004 heeft aanzienlijk minder commentaar dan genoemde Willibrordvertaling. Bovendien zijn in deze nieuwe vertaling de hoofdstukken niet verdeeld in verzen, waardoor niet voldoende nauwkeurig kan worden verwezen.
- 3 *Gen.* 1:27.
- 4 *Gen.* 1:27-28.
- 5 Commentaar Willibrordvertaling, p. 10-11.
- 6 *Gen.* 2:18-22.
- 7 Commentaar Willibrordvertaling, p. 11.
- 8 *Gen.* 3:16.
- 9 Deze brief is waarschijnlijk na Paulus’ dood door een leerling van hem geschreven. In de middeleeuwen werden alle brieven die Paulus’ naam droegen echter als authentiek beschouwd. Zie ook de inleiding op deze brief in de Willibrordvertaling, p. 1659.
- 10 “Want de man is het hoofd van de vrouw, zoals Christus het hoofd is van de kerk. Hij is ook de verlosser van zijn lichaam, maar zoals de kerk onderdanig is aan Christus, zo moet de vrouw haar man in alles onderdanig zijn. Mannen hebt uw vrouw lief zoals Christus de kerk heeft liefgehad... Zo moeten ook de mannen hun vrouw liefhebben. Wie zijn vrouw bemint, bemint zichzelf... Hoe dit ook zij, ieder moet zijn vrouw beminnen als zichzelf en de vrouw moet ontzag hebben voor haar man” (*Eph.* 5:22-33).
- 11 *1 Tim.* 2:12-14. Deze brieven worden, samen met de brief aan Titus, pastorale brieven genoemd. Ze waren bestemd voor Paulus’ gelijknamige medewerkers, respectievelijk in Efeze en op Kreta. De echtheid van deze brieven wordt tegenwoordig ook betwijfeld, zij het niet unaniem.
- 12 *Gal.* 3:28.
- 13 *De libero arbitrio* I, cap. XVI, 34. Over het huwelijk en over de vrouw is Augustinus overigens betrekkelijk positief in zijn traktaat *De bono conjugali* (*Over het goede van het huwelijk*). Hij wijst op drie dingen die goed zijn (*tria bona*): *fides, proles, sacramentum*. Hiermee bedoelt hij de wederzijdse trouw tussen de echtelieden, het nageslacht dat uit een huwelijk voortkomt, en het sacrament dat het huwelijk heiligt. Hij gaat overi-

gens niet zover dat hij de huwelijkspartners als gelijkwaardig ziet.

- 14 Zie bijvoorbeeld J. Cadden, *Meanings of sex difference in the Middle Ages. Medicine, science and culture*. Cambridge, 1993.
- 15 Deze tekst is te vinden in haar traktaat *Causae et curae*, “Over oorzaken en behandeling van ziektes”, zie P. Ketsch (red.), *Frauen in Mittelalter*. Düsseldorf, 1984, deel II, p. 74.
- 16 Zie voor dit moralistische discours P. Bange, *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden*. Hilversum, 2007.
- 17 P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 18.
- 18 “Het huwelijk is goed, maar het is niet aan te raden”. Volgens sommige latere auteurs pleit het eveneens voor het huwelijk dat Jezus zijn eerste wonder verrichtte op de bruiloft te Kana (*Joh.* 2:1 en verder). Als Hij het huwelijk niet had goedgekeurd, had Hij dat zeker niet gedaan. We zien dat bijvoorbeeld in laatmiddeleeuwse collaties over het huwelijk. Zie hiervoor mijn artikel “So is echtschap goet mer sy is niet te raden aan te gaen; kanteekeningen bij een vijftiende-eeuws collatieboek” in: C. De Backer, A.J. Geurts, A.G. Weiler (red.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laat-middeleeuws geestesleven, aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*. Nijmegen/Grave, 1985, pp. 37-52, hier: p. 380. Bovendien had God zelf het huwelijk geschapen in het paradijs en werd Christus binnen een huwelijk geboren.
- 19 Een exemplum kan worden gedefinieerd als “een kort voor waar doorgaand verhaal, dat ertoe bestemd is ingevoegd te worden in een betoog [...] om het publiek te overtuigen d.m.v. een heilzame les”, zie C. Bremond, J. LeGoff, J.-C. Schmitt, *L'exemplum*. Turnhout, 1982, pp. 37-38. Zie ook P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 171.
- 20 P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 65 en verder. Gregorius de Grote (*Moralia in Job*) kent deze zeven hoofdzonden ook diverse dochterzonden toe. Latere auteurs nemen dat dikwijls van hem over. Het gaat overigens niet altijd om dezelfde dochterzonden.
- 21 Bij Paulus vinden we al een verwijzing naar een veroordeling van dit soort handelingen: “Vlucht weg van ontucht. Elke andere zonde die een mens bedrijft, gaat buiten het lichaam om; de ontuchtige zondigt tegen zijn eigen lichaam” (*1 Kor.* 6:18). Het lichaam is immers de tempel van de Heilige Geest en dus heilig. Deze redenering komen we in de moralistische literatuur niet tegen.
- 22 P. Leendertz (red.), *Der Minnen Loep van Dirc Potter*. Leiden, 1845, pp. 121-123. Zie ook P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 129.
- 23 “In de stad Rome heb ik gezien / een grote ronde steen / gemaakt in de vorm van een hoofd / een scherpe mond en tanden / had die steen moet u weten / hij wordt de steen der getuigenis genoemd... / als iemand een kwade eed zwoer / beet die steen de hand meteen af”, P. Leendertz, *Der Minnen Loep* ..., pp. 240-41; zie ook P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 129. Deze mond bestaat nog steeds.
- 24 P.v.d. Coelen (red.), *Erasmus in beeld*. Rotterdam, 2008, p. 232.
- 25 P.v.d. Coelen, *Erasmus* ..., p. 219; zie ook P. Bange e.a., *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15^e/16^e eeuw*. Nijmegen, 1985, p. 164 en verder.
- 26 *Rechters* 16:17 en verder.
- 27 W. Bisschop en E. Verwijs (red.), *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*. Den Haag, 1870, pp. 179-180; P. Bange, *Moraliteyt* ..., pp. 139-140.
- 28 “Zonder smart of pijn / verwijderde hij zijn geslachtsdelen”.
- 29 C. Stutvoet-Joanknecht (red.), *Der Byen Boeck: de middel-nederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam, 1990, p. 199; P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 149. De vertaling verscheen voor het eerst ca. 1451 in het Utrechtse. Later in diezelfde eeuw werd het werk ook gedrukt.
- 30 P. Dufoyer, *Huwelijksleven, het boek voor de vrouw*. Utrecht, 1940; zie ook P. Bange, *Moraliteyt* ..., p. 123.
- 31 Dit versje staat in het *Narrenschip* van Sebastian Brant. Brant (1457-1521) was een jurist verbonden aan de universiteit van Basel. Het citaat is een vrije vertaling van “a medico inducto, a cibo bis cocto, a mala muliere, libera nos domine” (“Voor ongelijke en onwijze artsen, voor dubbel gekookte spijzen en voor een kwade weerspannige vrouw, behoed ons Heer, naar ziel en lichaam”). Zie ook P. Bange, *Moraliteyt* ..., pp. 167-168.

Dr. Petty Bange (1950) is universitair docent in de middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij is vooral gespecialiseerd in het laatmiddeleeuwse geestesleven in de Nederlanden, in de man-vrouwrelatie in de middeleeuwen en in leven en werk van Erasmus.

Contact: p.bange@let.ru.nl

De levensgeschiedenissen van meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, 1925-1950

Tussen schuld en plezier

De wortels van onze huidige drang naar zelfexploratie en zelfexpressie zijn terug te vinden in de romantiek. Het waren voornamelijk mannelijke schrijvers en filosofen uit de elite die op zoek gingen naar de 'ware' innerlijke identiteit en hier uitdrukking aan gaven in autobiografische teksten. Maar hoe verloopt de ontwikkeling van het 'moderne zelf' voor andere groepen dan deze mannelijke elite, en dan met name in teksten die niet vrijwillig werden geproduceerd? Hadden deze personen wel toegang tot het ideaal van het moderne zelf, en, zo niet, hoe schreven zij over hun verleden? Deze kwestie wordt onderzocht aan de hand van de levensgeschiedenissen van meisjes die tussen 1925 en 1950 werden opgenomen in het Rijksopvoedingsgesticht in Zeist.¹

/ Saskia Bultman /

W“Wy wonen te Oudega toe ging ik Met myn zusje naar school toe. Goet ik deed eerst myn best wel maar het wert al minder. Ik deed wel eens wat dat niet goed was”. Zo begint Maartje G. haar levensgeschiedenis. Maartje was een meisje dat op zeventienjarige leeftijd werd opgenomen in Huize Eikenstein, het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist.² Het gedrag dat ze als “niet goed” bestempelt, is achtereenvolgens het stelen van een “grifvel doos”, het wel eens hebben “geloogen”, het kopen van kleding onder een valse naam en het “lopen” met jongens. Hoewel zij naar aanleiding van de kledingdiefstal in aanraking kwam met de politie, wat haar traject naar het Rijksopvoedingsgesticht in gang zette, besteedt zij het meeste aandacht aan het “lopen” met jongens. Dat presenteert zij als de ergste van haar ‘mistappen’. Dit wordt duidelijk uit de afsluiting van haar verhaal, waarin zij schrijft: “In daarom ben ik nog maar bly weer dat ik Nu hier zoo sit. Want anders was ik er nog verder op ingaan. Maar nu ben ik gelukkig. Dat ik geen Jonges meer heb. Dus ik heb hier myn tyd er voor om nog een flinke Meisje te worden. In als ik in de betrekking kom dan Ga ik niet weer zoo doen zoo als ik gedaan. Want het is vreeselyk. Ik ben nu van alles af. In weer op nieuw met myn leven te beginnen. In ik zal hier myn best doen. Zoo goed ik maar kon (eide)”.

Hoewel het autobiografische genre vanaf de late achttiende eeuw voornamelijk draait om zelfexploratie en zelfexpressie, zoals blijkt uit de ‘klassieke’ autobiografieën geproduceerd door mannen uit de hogere klassen, volgt de levensgeschiedenis van Maartje G. eerder een script van confessie en zelfverbetering. Anders dan bij de canonieke autobiografieën, is het levensverhaal van Maartje G. niet vrijwillig maar verplicht geproduceerd binnen een instelling die gericht was op de heropvoeding van meisjes uit de lagere klassen. Binnen deze context, waarin de afkeurende visie van de

‘heropvoeders’ op het verleden van de pupil- len bekend was, ligt het niet voor de hand dat een meisje haar levensgeschiedenis rondom het script van zelfexploratie zou structureren.

Bepaalde studies hebben echter laten zien dat autobiografische vertellingen geproduceerd binnen een ‘afkeurende’ institutionele context wel degelijk tot een dergelijk script

expressie van dit ‘zelf’ te structureren. Tot nu toe zijn de verplicht geproduceerde autobiografieën van meisjes uit de lagere klassen met betrekking tot dit thema echter onderbelicht gebleven. Daarom stelt dit artikel de vraag naar de scripts waarrond meisjes die tussen 1925-1950 in het Rijksopvoedingsgesticht werden opgenomen hun levensgeschiedenissen structureerden. Als eerste zal ik het theoretisch kader uitdiepen waarin deze vraagstelling is ingebed. Vervolgens ga ik in op de context waarbinnen de levensgeschiedenissen van de meisjes werden geproduceerd en ten slotte volgt de analyse van de bestudeerde levensgeschiedenissen.

Van confessie naar zelfexpressie?

Volgens filosofen en historici die zich bezighouden met de geschiedenis van het zelf kwam er in de late achttiende eeuw een nieu-

Meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht, ca. 1930

kunnen leiden. Hierbij functioneert de ‘deviante’ seksualiteit van de auteur als sleutel tot het zelf. Meisjes werden voornamelijk vanwege hun ‘deviante’ seksualiteit in Huize Eikenstein opgenomen. Daarmee hadden ze dus wellicht een aanknopingspunt om hun seksuele gedrag te claimen als iets dat uit hun ‘zelf’ voortkwam en hun levensverhaal rondom de

we notie over identiteit op. Hierbij werd identiteit begrepen als innerlijk, uniek en authentiek. Volgens filosoof Charles Taylor, een van de vooraanstaande denkers op dit gebied, school het nieuwe vooral in het feit dat men op zoek ging naar het ‘ware’ innerlijke zelf, om hier vervolgens uitdrukking aan te geven. Ook vóór de achttiende eeuw deed men welis- >>

waar aan introspectie. Dergelijke zelfbeschouwing was echter bedoeld om het kwade en zondige uit het zelf te verbannen en zich te richten op God en op het 'goede'. Deze tendens kwam in de zeventiende eeuw tot uiting in de grote aantallen autobiografische bekeeringsverhalen die werden geschreven, gericht op schuld en bekentenis. Maar met de opkomst van de romantiek ging men op zoek naar het zelf, hoe goed of kwaad ook, en werd zelfexploratie en zelfexpressie een doel op zich.³ Latere aanvullingen op het werk van Taylor hebben beschreven hoe gedurende de negentiende eeuw ook de middenklasse zich ging bezighouden met het zelf.⁴ Deze kijk op de geschiedenis van de autobiografie is voornamelijk gebaseerd op de klassieke autobiografieën. Daaronder verstaan we vrijwillig geproduceerde levensverhalen door voornamelijk mannelijke schrijvers uit de hogere klassen en de middenklasse.

Het narratief van een almaar toenemende focus op zelfexploratie wordt bekritiseerd door historici die zich op verplicht geproduceerde autobiografische vertellingen richten. Zij laten zien dat dit soort teksten, die net zo goed behoren tot de geschiedenis van de autobiografie, lang niet altijd draaien om zelfexpressie. Historicus Carolyn Steedman illustreert dit aan de hand van achttiende- en negentiende-eeuwse autobiografieën van mannen en vrouwen uit de lagere klassen, die verplicht hun levensverhaal moesten opschrijven om in aanmerking te komen voor armenzorg. Uit de afwezigheid van zelfexploratie in hun levensgeschiedenissen concludeert Steedman dat het moderne, westerse zelf, en de zoektocht hiernaar, vooral aan de mannelijke bourgeoisie voorbehouden is.⁵

Toch hoeft het script van zelfexploratie niet afwezig te zijn in verplicht geproduceerde autobiografieën. In dergelijke gevallen speelt de deviante seksualiteit van de auteur vaak een centrale rol. In het eerste deel van *Histoire de la sexualité* beschrijft Michel Foucault hoe het aangespoord worden om te vertellen over de eigen afwijkende seksualiteit in institutionele contexten als de negentiende-eeuwse psychiatrie mensen de mogelijkheid gaf om deze 'afwijking' te claimen als identiteit.⁶ Historicus Harry Oosterhuis gaat hierop in aan de hand van autobiografieën van homoseksuele mannen uit de hogere klassen in de negentiende eeuw. Zodra zij in de publicaties van psychiater Krafft-Ebing lezen over de diagnostisering van homoseksualiteit als afwijking, stuurden zij de psychiater massaal hun levensverhaal, waarin zij hun homoseksualiteit beschreven als iets dat 'van binnen' zat. Door hun 'moreel verwerpelijke' seksualiteit te presenteren als iets dat van binnen zat, konden zij het omvormen tot iets dat *niet* moreel verwerpelijk was.⁷ De deviante seksualiteit van deze groep vormde dus de aanleiding voor het structureren van het levensverhaal rondom het script van zelfexpressie, juist omdat het levensverhaal tot stand kwam in een dialoog tussen expert en individu.

Tussen 1925 en 1950 werden de meisjes van het Rijksopvoedingsgesticht bij binnenkomst verplicht om hun levensgeschiedenis op te schrijven. Dit zou laten zien of de pupil voldoende inzicht had in haar problemen.⁸ Net zoals de mannen die Oosterhuis beschrijft, werden de meisjes voornamelijk vanwege hun deviante seksualiteit opgenomen. Dat gegeven zou aanleiding kunnen geven om hun levensverhalen volgens het script van zelfexpressie te structureren. Om na te gaan op welke manier de meisjes over hun verleden schreven, heb ik hun levensverhalen in navolging van de historici Oosterhuis en Geertje Mak geanalyseerd met behulp van het begrip 'scripts'. Dit begrip kan worden begrepen als de 'plots' die op een bepaald historisch moment voor bepaalde personen beschikbaar zijn, die bepalen volgens welk verhaal een individu zijn of haar leven kan vertellen.⁹ Zoals Oosterhuis laat zien, wordt het script van zelfexpressie voor homoseksuele mannen uit de hogere klasse beschikbaar aan het einde van de negentiende eeuw. Mak toont aan de hand van de autobiografieën van hermafrodieten dat dit script voor hen pas aan het begin van de twintigste eeuw beschikbaar was.¹⁰ Het script van zelfexpressie komt dus voor verschillende groepen in verschillende periodes voorhanden. Vertrekend vanuit die vaststelling onderzoekt dit artikel of de onderbelichte groep van meisjes uit de lagere klassen in het tweede kwart van de twintigste eeuw dit script als bruikbaar aanzag, of dat zij hun levensverhalen volgens een geheel ander script structureerden.

Hiertoe analyseer ik de levensgeschiedenissen van vijftig meisjes uit de periode 1925-1950. Omdat sommige meisjes, bijvoorbeeld vanwege heropname, een tweede levensgeschiedenis schreven, komt dit neer op 54 levensverhalen. Bij dit onderzoek beschouw ik de levensverhalen niet als historische teksten waaruit men historische informatie kan halen, maar als literaire teksten, die volgens een bepaald narratief of script gestructureerd zijn. Om de scripts te achterhalen, onderwerp ik de levensgeschiedenissen dan ook aan een narratologische analyse. Hierbij besteed ik aandacht aan vier aspecten die te maken hebben met de manier waarop de meisjes hun verleden structureren en kwalificeren: plot, genre, de 'gespleten ik' van de verteller en de verschillende 'stemmen' die het meisje hanteert. Voordat ik inga op de analyse, zal ik iets vertellen over de context waarin de levensgeschiedenissen van de meisjes geproduceerd werden.

Het Rijksopvoedingsgesticht

Naast de tuchtschool in Montfoort was het Rijksopvoedingsgesticht in het tweede kwart van de twintigste eeuw het enige door de overheid opgezette heropvoedingsinstituut voor meisjes in Nederland. Tussen 1909 en 1950 was het gesticht, dat in 1858 in Montfoort was opgericht, gevestigd te Zeist. Als gevolg van de focus binnen de kinderbescher-

ming op de puberteit als gevaarlijke periode, werden er in het interbellum voornamelijk adolescenten in heropvoedingsinstellingen opgenomen. In verschillende internationale studies is betoogd dat jongeren in de eerste decennia van de twintigste eeuw een 'eigen' jeugdcultuur ontwikkelden, waarmee de focus van pedagogen en heropvoeders op adolescenten kan worden begrepen. Deze jongerencultuur was gericht op vrijheid, genotzucht en losse seksuele omgangsvormen. Ze was bovendien gecentreerd rondom nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding die door de maatschappij als onzedelijk werden gezien, zoals de bioscoop en de danszaal.¹¹ Jongeren ontwikkelden een moraal die lijnrecht tegenover de normen van de maatschappij¹² en hun ouders¹³ stond. Terwijl diefstal en agressief gedrag bij jongens als voornaamste redenen voor heropvoeding golden, werden tienermeisjes vooral vanwege seksueel wangedrag opgenomen¹⁴, zo ook in Huize Eikenstein. Uit de persoonsdossiers van de bestudeerde meisjes blijkt dat dit een keur aan gedrag kon inhouden, van ongetrouwd seksueel gedrag met ongunstig bevonden jongens tot verhoudingen met getrouwde mannen en bezoek aan onzedelijke uitgaansgelegenheden.

De meeste pupillen van Huize Eikenstein waren na klachten van de ouders of politieverhoor na een kleine misdaad bij de kinderrechter beland. Vooral wanneer werd bevonden dat zij zich hadden overgegeven aan seksueel wangedrag werd uithuisplaatsing aanbevolen. De meisjes, die bij de opname meestal ouder dan zestien jaar waren, bleven in het Rijksopvoedingsgesticht totdat zij vanwege goed gedrag voorwaardelijk werden ontslagen of totdat zij met de leeftijd van 21 jaar hun meerderjarigheid bereikten.¹⁵ In het gesticht ontvingen zij huishoudonderwijs en verrichtten zij verschillende taken, zoals naaien, handwerken en keukendienst.¹⁶ Na hun 'heropvoeding' achtte het gesticht hen klaar voor een nieuwe start in de maatschappij en werden zij als dienstbode aan het werk gezet. Bij binnenkomst werden de meisjes een maand lang in de observatieafdeling geplaatst, zodat het gesticht de juiste behandeling kon bepalen. Hier werden zij onder andere verplicht om hun levensgeschiedenis op te schrijven. Voor het Rijksopvoedingsgesticht diende de levensgeschiedenis vooral als een soort biecht. Zoals uit de evaluatierapporten blijkt die in enkele dossiers aanwezig zijn, wordt het als negatief aangemerkt wanneer het meisje geen melding maakt van *al* haar misdaden zoals opgesomd in het dossieruittreksel.

Studies naar vrouwelijke jeugd delinquentie in de twintigste eeuw hebben aangetoond dat meisjes in heropvoedingsinstellingen heel goed wisten dat hun vroegere gedrag in het gesticht werd beoordeeld. Sommige meisjes hadden dit van de andere meisjes gehoord. Anderen hadden dit geleerd uit hun eerdere verblijfservaringen in een gesticht.¹⁷ Bovendien werden zij duidelijk gewezen op de normen van hun heropvoeders, vooral met betrek-

king tot hun 'slechte' seksuele gedrag, hetzij in de instelling zelf¹⁸, hetzij al in de recht-bank.¹⁹ Enerzijds waren de meisjes dus op de hoogte van de normen van hun heropvoeders, anderzijds geven hun levenslopen zoals be-

sche keuze. Het zich conformeren aan de normen van het gesticht kon leiden tot een positieve beoordeling van het meisje of zelfs tot eerdere vrijlating, en werd dan ook vaak bewust gedaan.²⁰ Ook wanneer de meisjes weer-

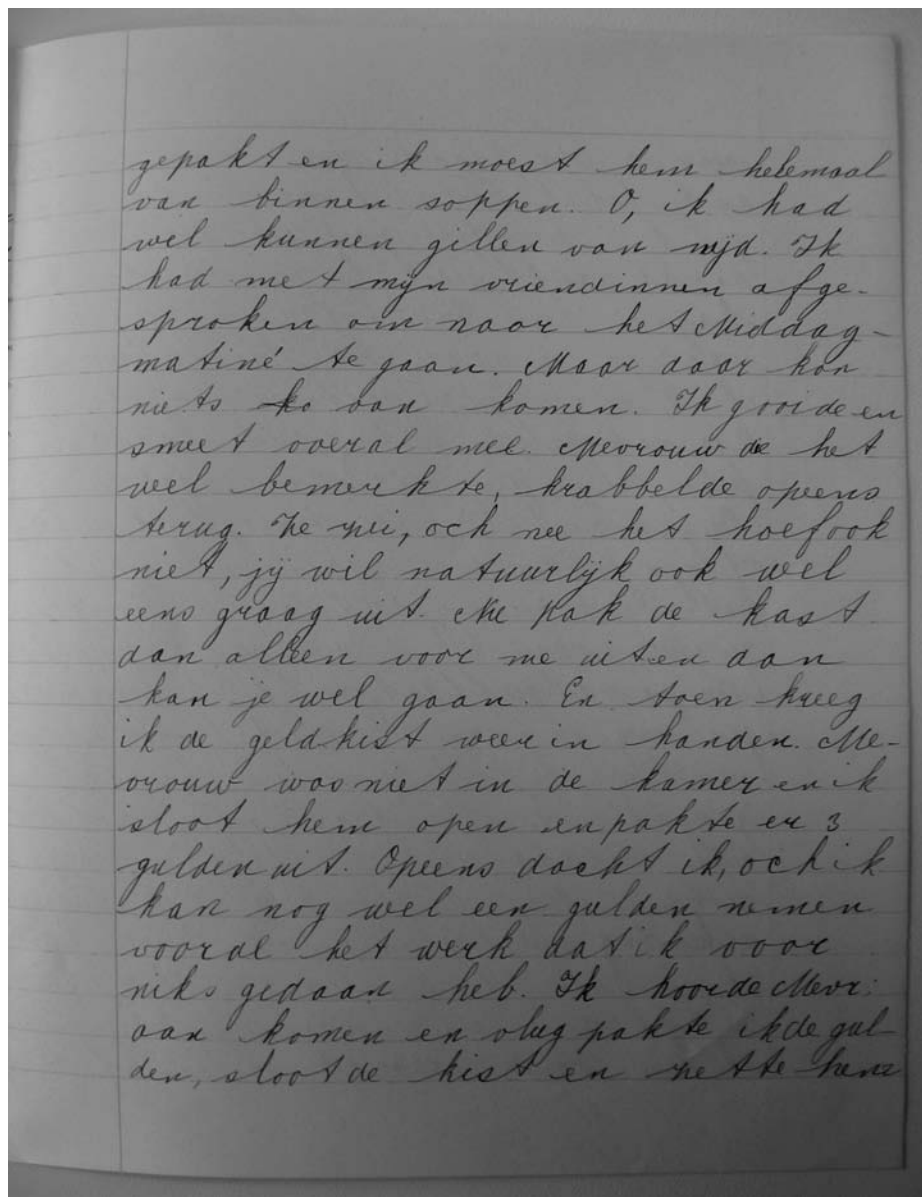
te verhouden tot de normen van hun heropvoeders. In het volgende gedeelte wordt onderzocht op welke manier de meisjes binnen deze context hun verleden konden presenteren.

Slecht of 'niet-slecht'

Hoewel de meisjes zeer eigenzinnig schreven, bevatten bijna alle bestudeerde levensgeschiedenissen dezelfde plotelementen. De meeste teksten beschrijven een episode waarin wordt verteld over de vroege jeugd, het gezinsleven, het schoolgaan en de eerste dienstbetrekking(en) gepaard met een episode over de ondergang van het meisje, waarin zij hun slechte gedrag beschrijven, zoals in de levensgeschiedenis van Maartje G. De meisjes lijken drie soorten slecht gedrag te onderscheiden: het plegen van misdaden als diefstal, het vertonen van onbehoorlijk gedrag als liegen, vloeken of algemene baldadigheid en het omgaan met jongens, vooral op seksueel gebied. Vervolgens wordt er, wanneer van toepassing, verteld over de gestichten waarin het meisje hiervóór heeft gezeten.

De levensgeschiedenissen kunnen op basis van de plot in twee groepen worden opgedeeld: 35 van de 54 levensgeschiedenissen (64,8 procent) eindigen met een belofte waarin het meisje berouw toont en schrijft voortaan haar best te zullen doen, terwijl in de overige negentien (35,2 procent) de belofte geheel ontbreekt. De meisjes die een belofte doen kwalificeren hun daden, overeenkomstig met de verwachtingen van het gesticht, als slecht. De afwezigheid van de belofte wijst daarentegen op het ontbreken van een discours van berouw en inkeer. Deze meisjes presenteren zichzelf uitdrukkelijk niet als slecht, en dus in tegenspraak met de verwachtingen van het gesticht.

Een genreanalyse levert een iets andere indeling op. Om het genre van de levensgeschiedenissen te bepalen, heb ik volgens de theorie van literatuurwetenschappers Gergen & Gergen gekeken naar de opeenvolging van regressieve en progressieve episodes.²² Een episode geldt als regressief wanneer de hoofdpersoon haar gedrag kwalificeert als negatief, en als progressief wanneer het gedrag als positief wordt gekwalificeerd. De teksten konden ingedeeld worden in drie genres: de tragedie (een progressief gevolgd door een regressief narratief, 16,7 procent), het melodrama (een tragedie gevolgd door een progressief narratief, 48,1 procent) de romance (een afwisseling van progressieve en regressieve episodes, met een verzameling obstakels die allemaal door de hoofdpersoon worden overwonnen, 3,7 procent) en een groep teksten waarin het meisje haar gedrag niet expliciet kwalificeert (31,5 procent). De tragedies draaien hoofdzakelijk om de slechtheid van het meisje en de melodrama's om de berouwvolle belofte op het eind. De obstakels die de hoofdpersoon in de romances moet overwinnen worden voornamelijk gevormd door de maatschappelijke normen en waarden die als tegengesteld aan die van het meisje worden gepresenteerd. Terwijl

De meisjes schreven hun levensgeschiedenissen op losse schriftblaadjes.

schreven in hun levensgeschiedenissen en dossieruitreksels aan dat zij wellicht tot een eigen jeugdcultuur behoorden waarvan de normen in tegenspraak stonden met die van het gesticht. In hun levensgeschiedenissen moesten de meisjes zich dus voortdurend verhouden tot twee tegengestelde opvattingen over hun verleden.

Hoe de meisjes hierbij echt dachten over hun verleden, kan echter niet worden achterhaald. Het presenteren van het verleden als slecht, zoals Maartje G. dat doet, kon een uiting van berouw zijn, maar ook een strategi-

stand boden aan de gestichtsnormen, moet dit niet per se worden opgevat als uitingen van hun 'echte stem'. De weerstand die meisjes in heropvoedingsinstellingen uitten wordt namelijk pas in een directe reactie op de normen van en machtsverhoudingen in het gesticht geformuleerd.²¹ In plaats van de echte stem van de meisjes, kunnen we aan de hand van de levensgeschiedenissen veeleer aan het licht brengen hoe de meisjes over zichzelf konden schrijven *binnen* de specifieke institutionele context waarin zij zich bevonden. Die omgeving dwong hen immers automatisch om zich

het meisje in de tragedies en de melodrama's haar gedrag, net zoals het gesticht, als 'slecht' kwalificeert, presenteert zij in de romances haar gedrag expliciet als 'niet-slecht'. Hoewel de neutrale groep levensgeschiedenissen niet in een genre was in te delen, lijkt het meisje hierin eveneens te ontsnappen aan het overnemen van de normen van het gesticht. Dit kan worden gelezen als het bieden van weerstand aan de verwachtingen van het gesticht, dat een berouwvolle houding van de meisjes verwachtte, of als terughoudendheid, bijvoorbeeld vanuit een angst voor een negatieve beoordeling, of omdat zij de gebeurtenissen in hun leven niet zomaar wilde blootgeven aan anderen. Hoe dan ook, lijken de levensgeschiedenissen op basis van genre in twee groepen uiteen te vallen, waarin het meisje de normen van het gesticht expliciet overneemt, of juist niet.

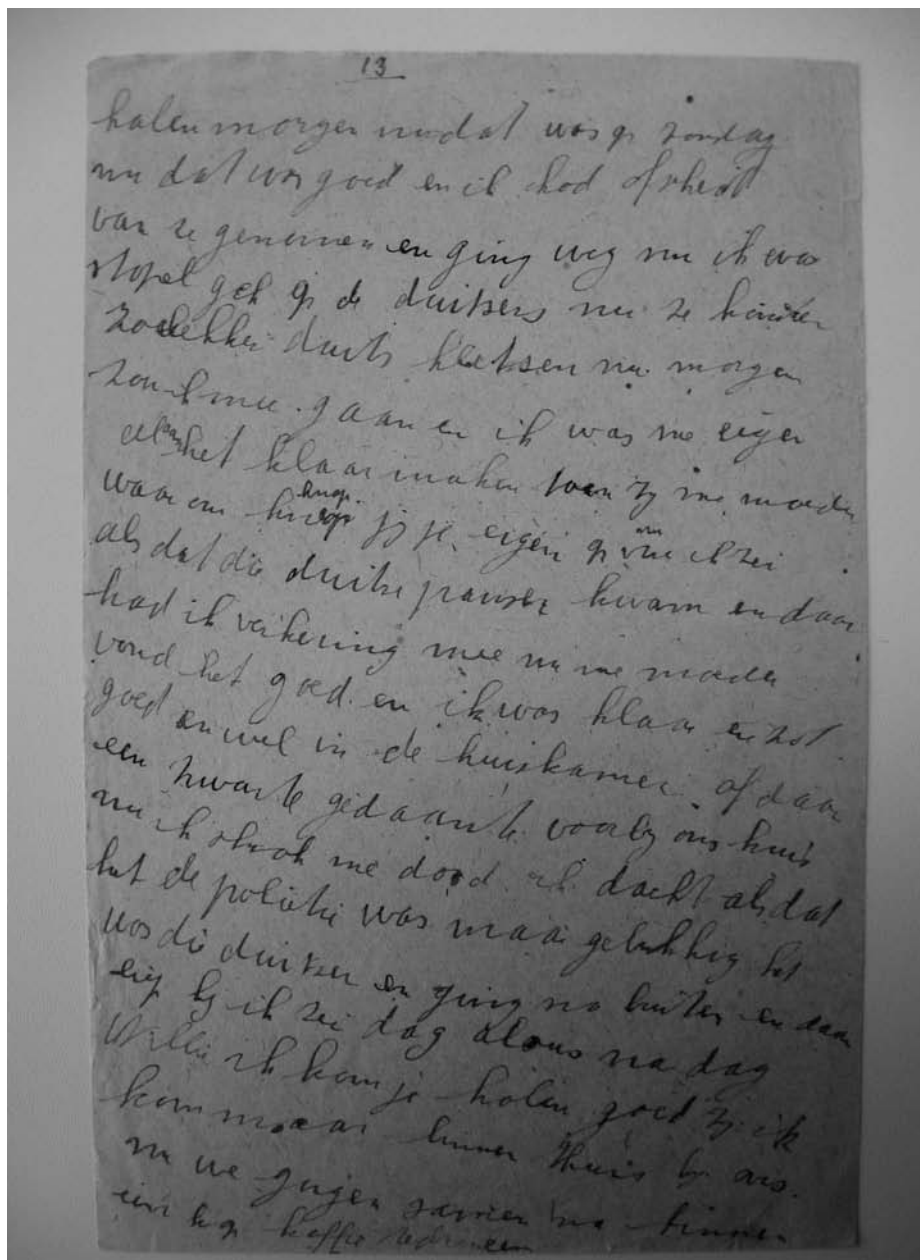
Plezier

De teksten zitten mijns inziens echter complexer in elkaar dan deze genreanalyse suggereert. Elk genre is verbonden met een bepaald verhaaltipe: de tragedie leest als een *tearjerker*, het melodrama als een bekeringsverhaal en de romance als een levenslustig verhaal dat soms doet denken aan de zogeheten *Newgate novels*, verhalen uit de negentiende eeuw die de daden van bandieten verheerlijkten. Bij het nader bestuderen van de teksten bleek bijna elke levensgeschiedenis elementen van elk verhaaltipe te bevatten. Het komt bijvoorbeeld vaak voor dat een regressief narratief, gericht op de ondergang van de verteller, even wordt doorbroken door passages waarin het meisje haar gedrag niet als slecht kwalificeert. Zo wordt het lange regressieve narratief in de levensgeschiedenis van Maartje G., waarin ze haar gedrag voortdurend als "niet goed", "slecht" of "vreeselyk" bestempelt, doorbroken door de volgende passage: "In [En] daar [in het huis waar zij als dienstbode werkte] ben ik wel eens om 1 uur op bed gegaan ook wellens niet het is vaak genoeg dat hy weer weg ging om half 5 des smorgens. In dan zaten wy iedere keer by elkaar des avonds". Hoewel uit haar tekst blijkt dat "Jonges hebben", zoals zij het noemt, niet goed is, lijkt zij hier toch met plezier terug te kijken op haar slechte en rebelse gedrag. Het feit dat alle levensgeschiedenissen een mengeling van verhaaltipes bevatten, laat zien dat de teksten niet simpelweg in twee groepen zijn op te delen – waarbij het meisje zichzelf of als 'slecht' of als 'niet-slecht' presenteert – maar dat de meisjes zich op een complexe manier tegenover hun verleden verhielden.

Niet alleen konden de meisjes met plezier terugkijken op hun seksuele avonturen; dit gold ook voor hun baldadige gedrag en misdadige gedrag. Met betrekking tot haar baldadige gedrag schrijft Willie P.: "Toen kwam ik op een koekjesfabriek. Daar was het echt gezellig en de meisjes waren er ook aardig. Er waren er verscheidene die ik kon, en de meeste toch

waren vreemd. Het eerste moest ik koekjes inpakken en later zuurtjes en andere dingen. De meeste at ik echter allemaal op, wat ook wel mocht, maar mee naar huis nemen mocht niet. Maar ik had er gauw genoeg van, want op het laatst gingen de lekkerste dingen tegen staan en dat niet alleen maar ik zetten de heele boel op stelten. Gooide al de koekblikken door de

geld en toen hebt ik hem gepakt en toen ging de Juffrouw de winkel uit en toen deed ik net of ik naar huis ging en toen ging ik de winkel weer binnen En toen hebt ik het ringetje en een Armband gekocht en toen ben ik naar een bakkerswinkel gegaan en daar heb ik gevulde koek en doos Bonbons gekocht en een taartje en toen ben ik een goedwinkel binnen gegaan

zaal naar een hoek en sprong over alles heen. Eerst vonden ze dat niet erg omdat ik de jongste was. Maar later ging ik dan hier dan in een andere afdeling de boel op stelten zetten, tot dat ik er weg moest".²³ Het plezier waarmee ze over haar balorige gedrag vertelt is voelbaar.

Anne D. vertelt hoe ze de portemonnee van een vreemde heeft gestolen en beschrijft vervolgens wat ze met het geld heeft gedaan: "en toen zag ik in de fietstas een portemene met

en toen hebt ik daar een Eau de Golonje fles en een doosje spelden en een klein schaaletje en toen [...] hebt ik een zak stoep [*sic*] gekocht en toen hebt ik voor drie kwartje een fietstas gehuurd voor ik een stuk te gaan fietsen en toen ben ik naar Soest geweest [...] en toen ben ik naar huis gegaan".²⁴ In deze passage proeft de lezer haast het opgewonden gevoel van het meisje dat er niet aan gewend is geld tot haar beschikking te hebben en ineens een dag lang kan doen waar ze zin in heeft.

Het meeste aandacht besteden de meisjes in hun levensgeschiedenissen echter aan hun ongeoorloofde seksuele gedrag. Hoewel zij hier bij vlagen met plezier over spreken, presenteren zij dit voornamelijk als iets waarover zij zich schuldig voelen. Zo zegt Hendrika B., nadat ze haar escapades met Duitse soldaten heeft beschreven, “Ik walg van hetgaan ik gedaan heb”.²⁵ In dit opzicht presenteren de meisjes hun verleden aan de hand van de genormen van het gesticht: een net meisje liep niet met jongens.

Experimenteren

Volgens de autobiografietheorie heeft de schrijver van een autobiografie altijd een ‘gespleten ik’: in elke autobiografie wordt de ‘ik’ in het verleden door de ‘ik’ in het heden beschreven. De meisjes gebruiken in hun levensgeschiedenissen regelmatig interventies van de huidige ‘ik’ om hun vroegere gedrag te kwalificeren, zoals uit de hierboven genoemde passage over de jongen van Maartje G. blijkt, die eindigt met de woorden: “Hy heeft my ook wel eens aangeraakt [...] Maar toen ik thuis was. Wist ik er niks van dat ik niet goetd was.” Door de interventie van het huidige zelf creëert het meisje een kloof tussen het heden en het verleden, waarbij duidelijk wordt dat haar huidige zelf het gedrag van haar vroegere ‘ik’ afkeurt. Zo laat ze haar tegenwoordige opvattingen over ‘goed’ en ‘slecht’ corresponderen met die van het gesticht, terwijl zij hier vlak voor met plezier lijkt terug te kijken op haar gedrag. In de levensgeschiedenissen wisselen dit soort passages elkaar voortdurend af, wat aantoont dat de meisjes tijdens het schrijven experimenteerden met het aannemen van een houding ten opzichte van hun verleden.

Een andere manier waarop de meisjes afstand nemen van het verleden is door met de stem van het instituut te spreken. Een voorbeeld hiervan is weer te vinden in de tekst van Maartje G., waarin zij zegt: “Maar nu ben ik gelukkig. Dat ik geen Jonges meer heb. Dus ik heb hier myn tyd er voor om nog een flinke Meisje te worden.” De wens om een “flink” meisje te worden is een typisch voorbeeld van institutioneel taalgebruik in de levensgeschiedenissen en wordt vaker door de meisjes geuit. In dit soort passages presenteren zij hun vroegere zelf als slecht, waarbij slecht vaak wordt geassocieerd met “Jonges hebben”, ofwel met ongeoorloofd seksueel gedrag voor meisjes. Hierdoor lijkt hun tekst het script van ‘schuld bekennen’ te volgen. Tegelijkertijd presenteren zij hun huidige zelf als goed, doordat zij de normen van het gesticht overnemen en hun vroegere gedrag afzweren, of zij het nu menen of niet.

Speelruimte

De levensgeschiedenissen van de meisjes lijken dus overwegend aan de hand van twee verschillende scripts te zijn geschreven. Hoewel de meisjes in de meeste bestudeerde le-

vensgeschiedenissen hun verleden overwegend als slecht voorstelden, presenteren zij in ongeveer een derde hun verleden en zichzelf overwegend als niet-slecht. In beide soorten teksten creëerden zij echter speelruimte om opvattingen uit te drukken die tegengesteld zijn aan het script van hun tekst: voortdurend oscilleerden de meisjes tussen trots en berouw en tussen schuld en plezier. De levensgeschiedenissen volgen dus niet helemaal het premoderne script van schuld en spijt dat Taylor beschrijft. Toch zijn passages waarin ze hun slechte gedrag als ‘goed’ kwalificeren zeldzaam. Waarschijnlijk is dat het geval omdat zij zich moesten verhouden tot de normen van het instituut en de meisjes niet los konden komen van het idee dat goed zijn was verbonden met ingetogen, ‘vrouwelijk’ gedrag. ‘Onvrouwelijk’ gedrag, wat de meeste meisjes toch hadden vertoond, konden zij dus moeilijk als ‘goed’ claimen. Noch bevatten de teksten het narratief van zelfexploratie en zelfexpressie. Anders dan de mannen die Oosterhuis beschrijft was het voor deze meisjes, vijftig jaar later, niet mogelijk om hun ongeoorloofde seksuele gedrag te presenteren als voortkomend uit hun ware zelf. Dat de meisjes geen toegang hadden tot het script van unieke eigenheid, zou kunnen suggereren dat het moderne zelf een categorie was die vooral aan de mannelijke bourgeoisie was voorbehouden, zoals Steedman beweert. Niet elke groep had de luxe om aan zelfexploratie en zelfexpressie te doen. Desondanks probeerden de meisjes voortdurend te spelen met wat er binnen de institutionele context waarin zij verkeerden wel en niet gezegd kon worden. ///

Noten:

- ¹ Ik wil graag de redactie en de peer reviewer bedanken voor hun zeer behulpzame commentaar op dit artikel.
- ² Het Utrechts Archief, *Rijksinrichtingen Kinderbescherming*, LG 2. Om de anonimiteit van de meisjes te waarborgen zijn alle namen en plaatsnamen veranderd. Ook zijn de inventarisnummers waarin de levensgeschiedenissen terug te vinden zijn niet in deze publicatie opgenomen. In plaats daarvan is een code aan elke levensgeschiedenis (LG) toegekend.
- ³ C. Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, 1992, pp. 368-392.
- ⁴ P. Gay, *The Naked Heart. The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*. Oxford, 1995; D. Wahrman, *The Making of the Modern Self. Identity and Culture in Eighteenth-Century England*. New Haven, 2004.
- ⁵ C. Steedman, ‘Enforced narratives. Stories of another self’, in: T. Cosslet, C. Lury en P. Summerfield (red.), *Feminism and autobiography: Texts, theories, methods*. New York, 2000, pp. 25-39.
- ⁶ M. Foucault, *Histoire de la sexualité: La volonté de savoir*. Parijs, 1976.
- ⁷ H. Oosterhuis, *Stepchildren of nature: Krafft-Ebing, psychiatry and the making of sexual identity*. Chicago, 2004.
- ⁸ G. Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling: Meisjes in Huize de Ranitz in Groningen, 1941-1967*. Assen, 1998, p. 149.
- ⁹ G. Mak, *Mannelijke vrouwen: Over grenze van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 1997, p. 185; G. Mak, *Doubting Sex. Inscriptions, bodies and selves in nineteenth-century hermaphrodite case histories*. Manchester, 2012, pp. 209-211; H. Oosterhuis, *Stepchildren of nature ...*, pp. 220-229.
- ¹⁰ G. Mak, *Doubting Sex ...*
- ¹¹ M. De Koster en H. Reinke, ‘Geheimen van jongeren. De Antwerpse jeugd en haar nachtleven in de vroege twintigste eeuw’, in: *Tijdschrift over cultuur & criminaliteit*, 2 (2012), 2, pp. 32-46, hier: p. 35.
- ¹² M. De Koster en H. Reinke, ‘Geheimen van jongeren...’, p. 44;
- ¹³ M. Odem, *Delinquent daughters: Protecting and policing adolescent female sexuality in the United States, 1885-1920*. Chapel Hill, 1995, p. 43 en 46.

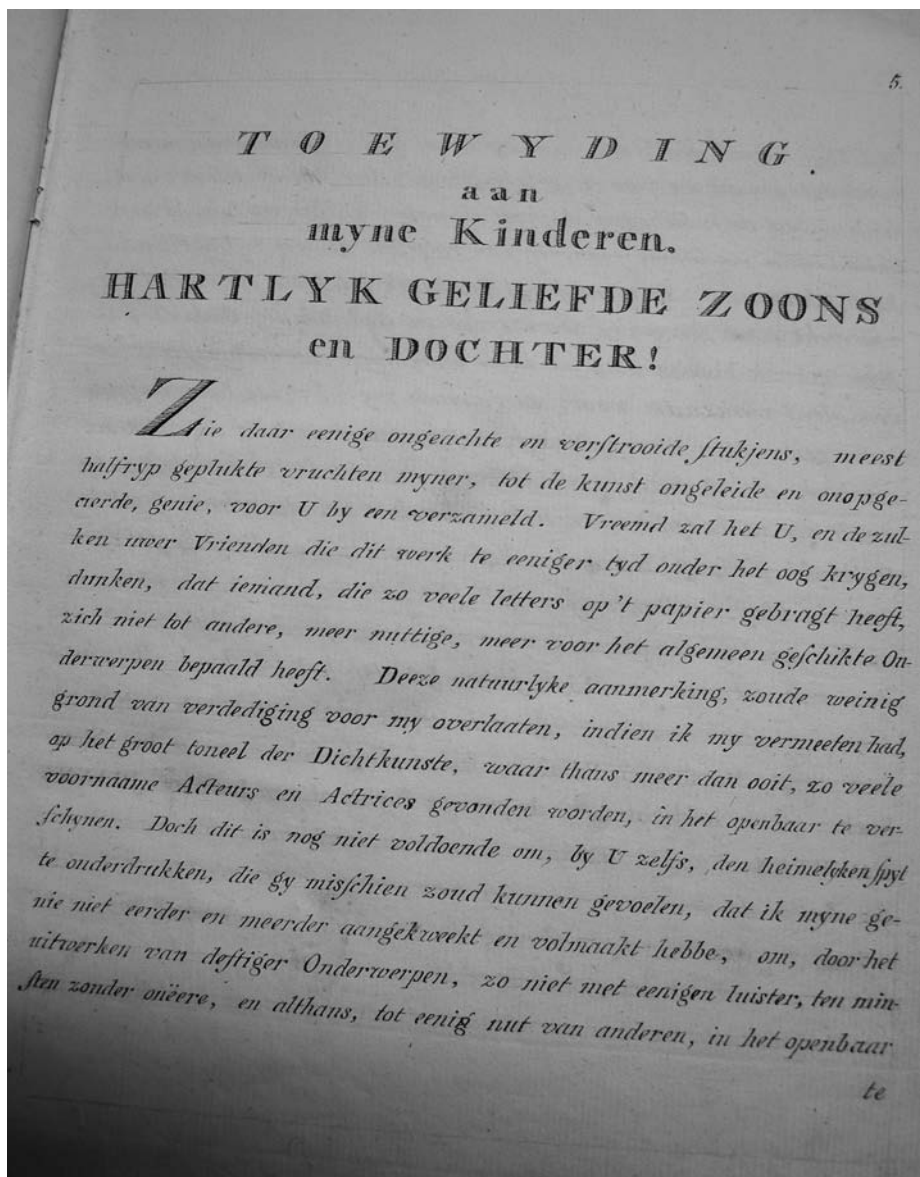
- ¹⁴ J.-W. Delicat, *Van ijzeren vuist naar zachte hand? Idee en praktijk in de rijksopvoedingsgestichten, 1901-1961*. Enschede, 2001, p. 98; G. Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling ...*, p. 235.
- ¹⁵ S.J. Meijers, *Rijksopvoedingsgestichten; Meer in het bijzonder dat voor meisjes en de resultaten daar verkregen*. Amsterdam, 1918, pp. 32-33.
- ¹⁶ S.J. Meijers, *Rijksopvoedingsgestichten ...*, pp. 20-21.
- ¹⁷ G. Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling ...*, p. 173 en 176.
- ¹⁸ G. Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling ...*, p. 173 en 176.
- ¹⁹ T. Myers en J. Sangster, ‘Retorts, runaways and riots: Patterns of resistance in Canadian reform schools for girls, 1930-60’, in: *Journal of Social History*, 34 (2001), 3, pp. 669-697, hier: p. 672.
- ²⁰ T. Myers en J. Sangster, ‘Retorts, runaways and riots...’, p. 672; J. Sangster, ‘Incarcerating “Bad Girls”: The regulation of sexuality through the Female Refugees Act in Ontario, 1920-1945’, in: *Journal of the history of sexuality*, 7, pp. 239-275, hier: p. 273; G. Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling ...*, pp. 173-176.
- ²¹ T. Myers en J. Sangster, ‘Retorts, runaways and riots...’, p. 688.
- ²² K.J. Gergen en M.M. Gergen, ‘Narratives of the self’, in: L.P. Hinchman en S.K. Hinchman (red.), *Memory, identity, community: The idea of narrative in the human sciences*. Albany, 1997, pp. 161-184.
- ²³ Utrechts Archief, *Rijksinrichtingen ...*, LG 25.
- ²⁴ Utrechts Archief, *Rijksinrichtingen ...*, LG 14.
- ²⁵ Utrechts Archief, *Rijksinrichtingen ...*, LG 41.

Saskia Bultman (1985) is promovenda aan de Radboud Universiteit Nijmegen en is verbonden aan de afdeling Geschiedenis en het *Institute for Gender Studies*. Zij doet onderzoek naar kennistechnieken en de identiteitsconstructie van meisjes in de Rijksinrichtingen voor de Kinderbescherming, 1858-1975.

Contact: s.bultman@igs.ru.nl

“Het Noodige moet voorgaan, het Nuttige volgen”¹

Zo luidt het motto van de gedichtenbundel van de Amsterdamse Maria Louiza Griethuizen, geboren Carelius. Hij omvat ongeveer 500 bladzijden en was bestemd voor Griethuizens kinderen, zoals zij in ‘Toewyding’, haar toelichting op de bundel, beschreef. Zij maakte de verzen in de periode 1767-1806 en ze werden na 1795 door kunstschrijver H. Bout in het net geschreven. Dat het werk van een dichtende vrouw uit de late achttiende eeuw gebundeld werd, is uitzonderlijk. Gedichten van vrouwen uit die tijd duiken immers vrijwel steeds op als losse verzen in persoonsarchieven of werden opgenomen in verzamelbundels tezamen met de geschriften van vele andere poëten. Het bestaan van Griethuizens individuele bundel was bekend, maar sinds 1856 was dit bijzondere boekwerk onvindbaar.² Een zoektocht naar de identiteit van een man met viool op een schilderij waarop ook een tekst met de initialen M.L.G. voorkwam, leidde tot het terugvinden van de bundel bij de oude handschriften in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.³ Ook als bron is de bundel interessant, omdat hij een beeld schetst van het leven en de belevingswereld van een dichtende vrouw uit de betere middenstand in de tweede helft van de achttiende eeuw.⁴ Daarnaast wordt zichtbaar hoe zij na haar contact met andere dichters als dichteres uit de privé-sfeer trad.

/ Claudette Baar /

Wie was Maria Louiza Griethuizen?

Maria Louiza Carelius werd geboren in Amsterdam op 22 juli 1746 als dochter van Paulus Carelius, medisch doctor en Regina Margaretha Schötler. Haar ouders waren van Duitse afkomst en lid van de lutherse gemeenschap van Amsterdam. Zij schrijft dat ze een “geregelde werkzaame en godsdienstige opvoeding” kreeg. De taakverdeling tussen haar ouders was traditioneel, waarbij haar moeder Maria Louiza voorbereidde op huishoudelijke taken en haar vader haar stimuleerde zo veel mogelijk te lezen. Zijn boeken, voornamelijk historische, natuurkundige en godsdienstige geschriften, dienden als leesmateriaal.⁵

Binnen de lutherse gemeente van Amsterdam ontmoette Maria Louiza mogelijk Hermanus Griethuizen, die tot dezelfde kerkgemeenschap behoorde. In juni 1773 trouwden zij.⁶ Het echtpaar vestigde zich rond 1778 in het centrum van Amsterdam op de Oudezijds Achterburgwal tegenover het Rusland. Zij hadden inmiddels twee zoons gekregen, Wybrand (1774) en Paulus (1777). In 1783 volgde een dochter, Regina Geertrui. Makeelaar Griethuizen raakte in goeden doen, waarna het gezin de Oudezijds Achterburgwal verruilde voor de Keizersgracht, waar zij tegenover de Westermarkt neerstreken. Vanuit deze woning werd Hermanus in 1806 begraven.⁷ Maria Louiza overleefde hem vele jaren en

stierf op 28 september 1818, eveneens in Amsterdam. Haar laatste levensjaren werd zij waarschijnlijk verzorgd door haar ongehuwde dochter Regina. Haar oudste zoon Wybrand bleef eveneens ongehuwd. Paulus trouwde in 1805 met Johanna Maria Roos en verhuisde daarna naar Utrecht. Beide gebroeders Griethuizen werden net als hun vader makelaar. Paulus ging een partnerschap aan en zo ontstond in 1801 de firma Griethuizen Gerlings & Comp. Deze en vele andere ontwikkelingen binnen haar gezin en haar familie-, vrienden- en kennissenkring beschreef Maria Louiza in haar gedichten.

Veel van de gelegenheidsgedichten die Griethuizen schreef, zijn te beschouwen als

brieven in dichtvorm. Vooral de verzen aan haar kinderen gedurende hun kostschoolperiode of aan andere familieleden getuigen hiervan. Andere voorbeelden zijn de gedichten waarmee kostschoolhouder Johannes van Bemmelen uit Leiden werd bedankt voor zijn goede zorgen voor haar zoons, het gedicht voor de huisarts die haar man bijstond tijdens een ernstige ziekte en dat gericht aan de lutherse predikant Johan Christiaan Baum (1739-1806) om hem een hart onder de riem te steken ten tijde van de onderlinge twisten in deze kerkgemeenschap.⁸ Tot haar opluchting constateerde zij in deze tekst dat er door toedoen van het verlichtingsdenken niet meer werd geroepen dat kettters moesten worden verbannen.⁹ Zij maakte verzen niet alleen uit vriendschap, maar ook om het dichten te oefenen of omdat de ontvanger het op prijs stelde. Menig gedicht opent met enkele regels waarin zij aangeeft te voldoen aan het verzoek van de adressant om een vers van haar hand.

Dichterlijke aspiraties

Maria Louiza dichtte, omdat zij het niet kon laten, zoals zij zelf zegt in haar eerste gedicht daterend uit 1767:

Twee-Stryd

Van waar dat edel vuur, 't welk in myne adren gloeit;
Die heimelyke trek om Wijsheid op te Spoorren?
Hoe zie ik in 't verschiet de schoone kunsten glooren,
Wier luister by den glans des Weetenschappen groeit!
Wie heeft dat vatbaar vonkje al vroeg in my ontloken?
Wie blies'er leven in? wie gaf er werking aan?
Wie deed allengs haar gloed door al myn adren gaan?
Heeft niet een hooger geest dit zelf in my ontstoken?
ô Ja, 'k gevoel een kracht, die 't onvermogen schraagt;
De dwaaze vrees verband; de traagheid weet te weeren;
Wier invloed my de vrucht dier kennis leert waardeeren,
Die in haar Wapeschild het merk der Waarheid draagt.[...]¹⁰

Zij had echter niet de ambitie om een groot dichteres te worden. Zo schreef zij in de toelichting van haar bundel: “[a]l wat ik immer geschreven heb, is een vrucht van aanleiding; nimmer van bedoeling geweest”. Zij dichtte vooral ter gelegenheid van bepaalde gebeurtenissen, jubilea, huwelijken of geboorten en beperkte zich wat de verspreiding van haar werk betrof aanvankelijk tot de privésfeer. De respons en aanmoediging uit deze kring leidde ertoe dat ze zich steeds meer ging toeleggen op het dichten zelf. Deze ontwikkeling vond ook plaats bij andere schrijvende vrouwen in de vroegmoderne tijd, al vormde gebrekkige

scholing soms een struikelblok.¹¹

Voor Maria Louiza kwam hierin echter verandering nadat zij op vijftientigjarige leeftijd kennis maakte met Jan Everhard Grave (1729-1780), die eveneens tot de lutherse gemeente behoorde.¹² Deze Amsterdamse dichter was actief in de sector van de suikerraffinage en leerde haar kritisch naar haar eigen werk kijken, onder meer door haar attent te maken op dicht- en taalfouten. Bij hem thuis trof ze verschillende liefhebbers van de dichtkunst, waaronder Betje Wolff en Aagje Deken, die elkaar voor het eerst bij Grave hebben ontmoet. Griethuizen kende beide vrouwen. Uit de correspondentie van Wolff met Grave blijkt dat deze dichteres zich erover beklaagde dat de rijmen die zij aan hem, Deken en (toen nog) Carelius had gestuurd, door de vrouwen niet becommentarieerd zijn: “[i]k ben knorrig op Aagje & op Carelius, omdat zy nog niet aan myne intentie voldaan hebben omtrent de vaerzen.” Verderop in dezelfde brief meldde zij dat Deken af en toe Carelius bezocht maar niet nauw met haar bevriend was.¹³

Ook het huwelijk van Maria Louiza met Hermanus Griethuizen was van invloed op haar dichtkundige aspiraties, omdat zijn bibliotheek dichtwerken bevatte die zij in de collectie van haar vader ontbeerde. Zij omschrijft dit als een “schat die te laat in haar handen kwam”, want sinds haar huwelijk achtte zij het niet meer geoorloofd de dichtkunst tot haar hoofdstudie te maken. Zij vond dat zij zich als getrouwde vrouw moest toeleggen op het huishouden en de zorg voor man en kinderen.¹⁴ Juist haar echtgenoot bracht haar in contact met een Schiedams dichtgenootschap:

“Ik wierd echter toen van tyd tot tyd, meer met kunstvrienden bekend, en onder derzelve waaren eenige Leden van zeker (toen existerend) Dichtlievend Genootschap te Schiedam; welke my door een' vriendelyke dwang, (waar van ik my, ten gevalle van myn' Echtgenoot, om byzonder reden, niet geheel ontslaan konde,) persuadeerden, om Medelid van dat Genootschap te worden.”¹⁵

De vriendelijke dwang kwam met name van een van de leden van dit gezelschap, Jacobus van der Blok, een zakenpartner van Griethuizen.¹⁶ Wellicht onderhield hij met meer leden van dit dichtgenootschap zakelijke contacten, aangezien de Schiedamse kern vooral uit kooplieden bestond. In 1775 logeerde zij enkele dagen met haar man in de Stadsdoelen te Schiedam op een kamer waar het dichtlievend genootschap onder de zinspreuk “WYSHEID GROEIT DOOR VLYT” zijn maandelijkse vergadering hield. In de enige dichtbundel die het genootschap in 1781 uitgaf, werd in het deel met Bijbel- en zedendichten een vers van haar opgenomen, ‘De Canaanesche vrouw’.¹⁷ Maria Louiza wilde eigenlijk geen lid worden van een genootschap en lichtte dit als volgt toe:

“Weinig of geen vrucht konde ik daar aan toebrengen; te meer, wyl het schrijven in Genootschappen, vooral van Vrouwen, niet zeer met mynen smaak strookte. Ook had ik toen reeds het, (zeker nadeelig) zwak, my door het leezen der voornaamste Nederlandsche Dichtwerken, vooral die van de Dichteressen Lannoy, de Neufville en Van Merken te laten afschrikken, terwyl ik begreep dat het toch verre booven de spheer van myn' geest was om immer de kunst tot zulk eene uitsteekende hoogte te brengen.”¹⁸

Groot is dan ook haar verwondering wanneer de door haar bewonderde dichteres Lucretia van Merken en haar echtgenoot Simon van Winter met haar in contact willen komen. Uit de kennismaking ontstaat een bijzondere vriendschap tussen de 35-jarige Maria Louiza en de dan 60 jaar oude Van Merken. In totaal zijn 21 gedichten uit de bundel te herleiden tot deze vriendschap.

“Kon u mijn zang behagen?”

De kennismaking met Van Merken en Van Winter kwam op een bijzondere manier tot stand. Tijdens de terugreis van een verblijf buiten Amsterdam in 1779 ontmoette Maria Louiza een tot dan toe voor haar onbekende vrouw, Cornelia van Baarle geb. Van der Moer. Deze dame kende geen mensen in Amsterdam en had dringend behoefte aan onderdak voor de nacht. Griethuizen hielp haar door haar een onderkomen te verschaffen. Toen mevrouw Van Baarle met haar gezin weer in Amsterdam verbleef, omdat haar echtgenoot, Isaac van Baarle, naar Suriname zou vertrekken om daar een bestuursfunctie te aanvaarden, nodigde zij hen uit voor een theevisitatie.¹⁹ Nog hetzelfde jaar nam zij in een gedicht afscheid van hen, toen ook moeder en kinderen naar Suriname vertrokken. Ongeveer twee jaar later kwam een kopie van een van deze gedichten in handen van Lucretia van Merken en Nicolaas Simon van Winter. Zij waren nieuwsgierig naar de dichteres en nodigden haar uit om met hen kennis te maken. De uitnodiging beantwoordde Griethuizen met een gedicht, waarin zij zich verbaasde over de interesse van het echtpaar voor haar poëzie:

Aan Mejuffrouwe Lucretia Wilhelmina van Winter gebooren van Merken

Is 't mooglyk! Achtbre Vrouw! kon u myn' zang behaagen?
Heeft u myn needrig rym vernoeging aangebracht?
U, die den Zangprys reeds voor lang hebt weggedragen?....
'k Had van myn zwakke kunst dien uitslag nooit verwacht.
Ik heb my nu en dan, 't is waar; wel eens versmeeten,
Om 't moeilyk spoor der kunst vol yver in te slaan,
Dan, 'k heb tot myne smart myn' besten tyd

>>

versleeten,
Eer me ooit één kunst meceen ten gidse is
voorgegaan.
Ik doolde altoos alleen op ongewisse paden;
En, toen in laater tyd myn oog meer lichts
ontfing,
Vond ik my ook met een den voortgang afge-
raaden,
Mits me een Van Merken, zo vol roems, te
vooren ging.[...] ²⁰

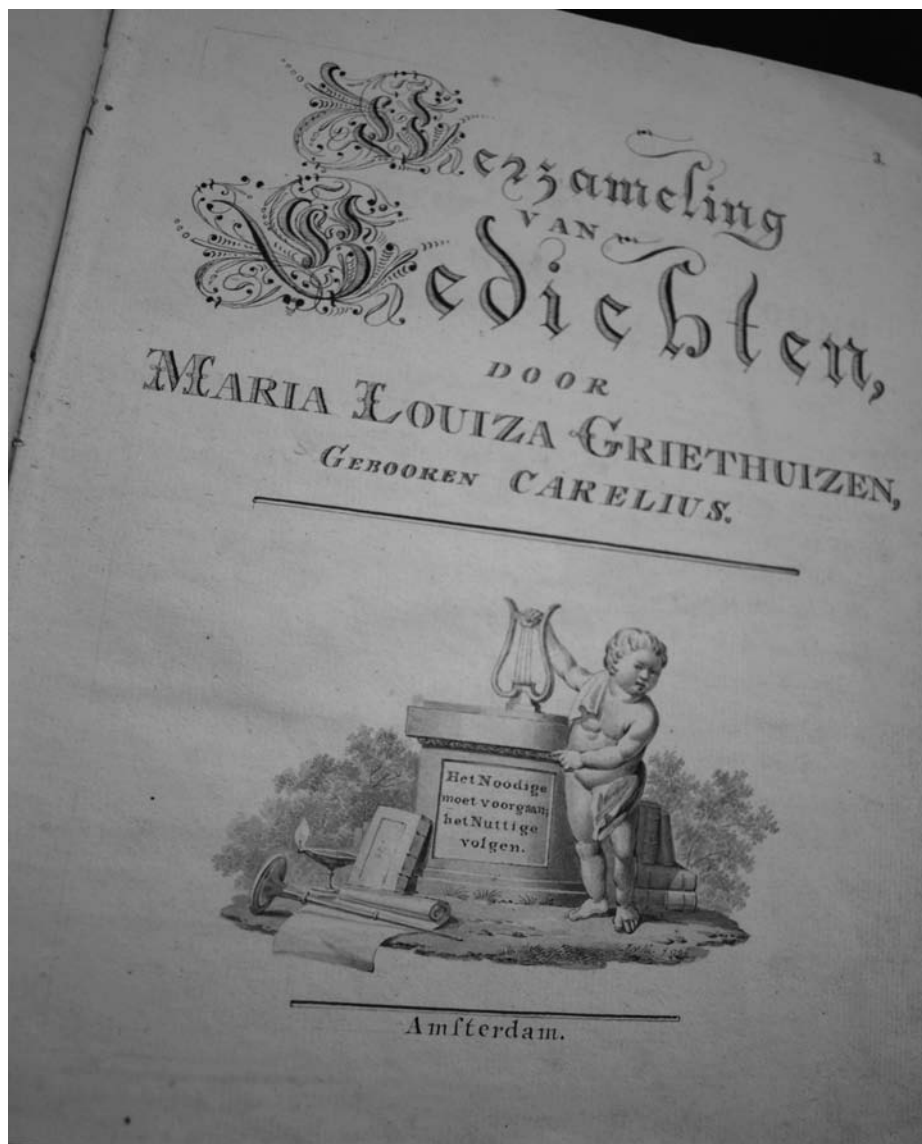
Waar de persoonlijke kennismaking heeft plaatsgevonden is niet bekend. Dit kan zowel in Leiden als op het buiten van de Van Winters of in Amsterdam geweest zijn.²¹ Ze hebben elkaar in elk geval in maart 1781 uiteindelijk ontmoet.²² Vervolgens ontwikkelde zich een vriendschap die tot de dood van Van Merken en haar echtgenoot zou duren.

Het contact met de Van Winters en hun interesse in haar werk gaven de jonge dichteres zelfvertrouwen. Dat blijkt uit het feit dat Griethuizen voor het eerst schreef voor een publiek dat verder reikte dan familie en vrienden, ook al bleef de aanleiding om te dichten nog steeds een bijzondere gebeurtenis. Zo werd het lofdicht "[o]p de Eerste Zeege van 's Lands vloot bevochten op de Engelschen den 5den Augustus 1781" (1781) vergezeld van een treurdicht op het overlijden van Schout bij Nacht Baron Bentinck. Deze laatste raakte tijdens de slag gewond en overleed enkele dagen later.²³ Zowel het lof- als het treurdicht getuigen van haar maatschappelijke betrokkenheid en liefde voor het vaderland. Het is een bijzonder werk, omdat vrouwen slechts bij hoge uitzondering publiceerden over oorlogshandelingen of politieke gebeurtenissen, zoals Annelies de Jeu opmerkt in *'t Spoor der dichterssen'*.²⁴ Uitzonderlijk is ook het gedicht waarin ze oproep de leerlingen van de opgerichte kweekschool voor de zeevaart op te leiden tot goede zeelieden, opdat zij de glorie van het vaderland op zee zouden herstellen.²⁵ Deze gedichten verschenen allen in pamfletvorm.

Of Van Merken Griethuizen van advies heeft gediend, is niet bekend. Er zijn geen brieven van haar gevonden waarin zij werk van Maria Louiza becommentarieerde. Wel stimuleerde zij haar te blijven dichten, zoals uit de volgende regels is op te maken die Van Merken schreef toen zij Maria Louiza bedankte voor het toegezonden lofdicht op de overwinning op de Engelsen:

[...] Daar zullen wy uw kunst steeds trachten
aan te spooren.
Zo moog' het Vaderland, dat haar zo hoog
waardeert,
Uw schoone melody met nieuw genoegen
hooren
Zo vaak ons zeevolk op de Britten triomfeert!
[...] ²⁶

Op haar beurt dankte Griethuizen de Van Winters, die op hun buitenplaats 'Bijdorp' verbleven, voor het heerlijke fruit uit de

streek dat deze brief vergezelde. Al had ze hen daar recent bezocht, ze was toch erg blij met hun post, want ze miste haar vrienden. De winter kwam eraan en Maria Louiza hoopte dat ze spoedig naar Amsterdam zouden terugkeren.²⁷

In de bundel met nagelaten gedichten en brieven van Van Merken uitgebracht door Nicolaas van Winter in 1792, bevindt zich haar antwoord op het dankdicht van Maria Louiza:

Vriendin! Ik heb den brief op Bydorp wel ont-
fangen
Door u uit Gijsbrechts wal gezonden naar
den Rhyn.
'k Zag uit dat vriendlyk schrift uw hartelyk
verlangen
Om spoedig in die Stad met ons heréënd te
zyn.
„ Keert, zegt gy, Vrienden! Keert; de gele bla-
ders vallen;
„ Het graan is in de schuur; het bloozend ooft
vergaërd;
„ Het zuivelryke vee spoed blaattend naar de
stallen;
„ Verlaat dan ook het land, en zoekt den war-

men haard".

Louize! Uw minzaam hart zal niet vergeefs
begeeren;
Daar vriend- en maagschap ons met liefde-
koorden trekt,
Bereide we ons, vernoegd, om weër naar Steé
te keeren,
Schoon Bydorps lief verblyf ons tot gezond-
heid strekt.
Zo gy getuigen waart van al de zegeningen
Waar dit gelukkig oord zich door begunstigd
ziet,
(Vermaaken schaars bekend by 't gros der
stedelingen.)
Gy zou ons schryven: „ Blijf, en keert naar de
Ystadt niet". [...] ²⁸

Ware vriendschap

De vriendschap met het echtpaar Van Winter beperkte zich niet tot hen beiden. Ook hun familieleden Pieter van Winter (1745-1807), zijn vrouw Anna Louisa van der Poorten (1752-1801) en hun gezin deelden in de vriendschap.²⁹ Het contact met Pieter en zijn echtgenote was van een andere orde dan de vriend-

schap met zijn ouders; ze was persoonlijker en minder afstandelijk. De Griethuizens en Pieter en Anna Louisa van Winter waren leeftijdgenoten en beide gezinnen hadden jonge kinderen. Bovendien waren de mannen lid van het Amsterdamse genootschap Felix Meritis, waar ze elkaar zeker getroffen zullen hebben.³⁰ In de bundel vinden we dan ook verschillende verzen die deze vriendschap bezegelen.

Ter gelegenheid van Pieters benoeming tot bewindvoerder van de Nederlandsche Oostindische Maatschappij (V.O.C.) in 1784 dichtte Griethuizen het volgende:

[...]Wie tokkelt aan myn doffe snaaren?
Wie grypt myn citer van den Wand?
Wie blyft al luistrend op my staaren
Of niet myn hand de snaaren spant?
Wie? - 't is de vriendschap wier vermogen
Gezeted in haar minlyke oogen
My noodigt aan het juichend Y,
Nu Neerland, tot haar vreugd, mag op Van
Winter boogen
Verkoren tot een' steun der Oostermaat-
schappy. [...] ³¹

In datzelfde jaar deed Pieter haar 'De Vaderlandsche Historie' van Jan Wagenaar cadeau. Dit was een geschenk dat ze ontroerd en dankbaar aannam. Ze verontschuldigde zich dat ze, ondanks haar belangstelling voor het wetenschappelijke werk van Wagenaar, weinig tijd had om hierover te dichten, daar haar drukke gezin haar veel tijd kostte. Desondanks schreef zij een dankdicht toen zij van Nicolaas en Lucretia van Winter 'Beeldnissen van eenige uitmuntende Vaderlandsche Mannen, etc.' ten geschenke kreeg. In dit gedicht liet zij verschillende vaderlandse helden, van Van Oldenbarneveldt tot Van der Capellen tot Den Pol, de revue passeren.³²

Griethuizen schreef diverse gelegenheden-gedichten en -versjes voor het gezin van Pieter van Winter. Op 15 april 1785 werd Lucretia Johanna geboren, het eerste kind van Pieter en Anna, dat vernoemd is naar haar beide grootmoeders. Maria Louiza verwelkomde de nieuwgeborene met een wiegezing. In het bij-schrift maakte ze het onderscheid dat ze dit vers dichtte uit vriendschap en niet om de kunst van het dichten. Pieter van Winter zou deze wiegezing later opnemen in 'Overblijfselen van echtgeluk', een bundel die hij na het overlijden van zijn vrouw voor zijn kinderen samenstelde.³³ In 1788 verblijdde Pieter, die geen onverdienstelijk dichter was, Maria Louiza met twee door hem vertaalde verzen van Horatius. Het is niet bekend welke dit waren. Een aantal van deze verzen verscheen in druk bij Uylenbroek in Amsterdam.³⁴ Met een brief in dichtvorm bedankte Griethuizen hem. In hetzelfde gedicht uitte zij haar zorg over de situatie in Nederland in deze roerige tijden:

[...]Dan ach, van Winter! wie in deezen tyd
moog' zingen,
Myn Zangster zwygt en zucht.

Zy ziet de stille rust uit Land en vesten drin-
gen,
Terwyl de welvaart vlucht. [...] ³⁵

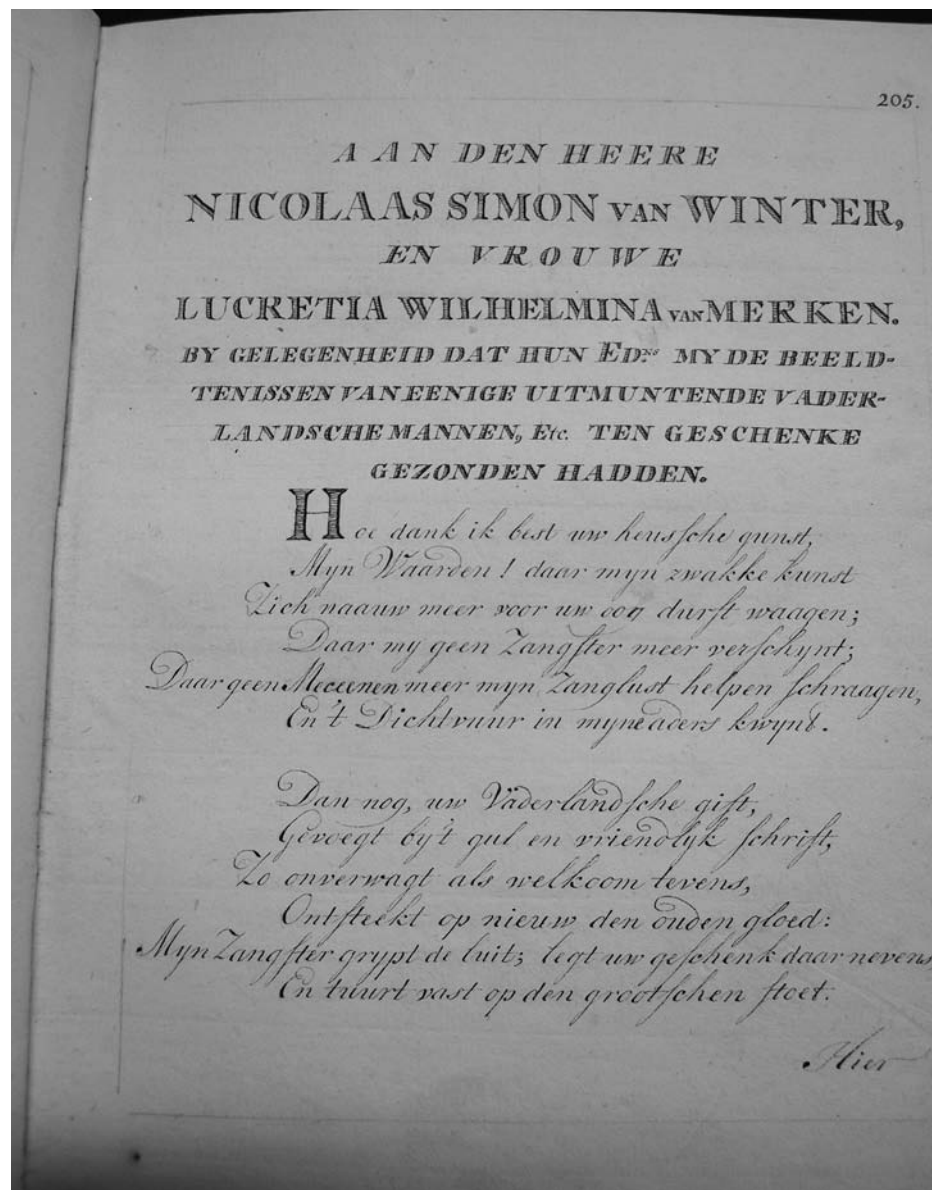
Tevens trooste ze hem met het verlies van zijn oom, Jacob Muhl, de broer van zijn overleden moeder en met het verlies van zijn schoonvader, Jozua van der Poorten. De nagedachtenis aan beide mannen zou voortleven in hun pas geboren zoon, Jozua Jacob, aldus Maria Louiza. Ze wenste hen dan ook van harte geluk met deze blijde gebeurtenis.

In 1789 overleed Lucretia van Merken in Leiden. Ze had al een aantal jaren met een slechte gezondheid gekampt. Griethuizen probeerde Nicolaas Simon van Winter te troosten, terwijl zij zelf rouwde om haar hartsvriendin. In een lang gedicht bracht zij de dood van Simons' eerste echtgenote in herinnering, evenals het goede leven dat hij met Lucretia van Merken had gehad en hun vriendschap die Maria Louiza koesterde als een dierbare herinnering. Zij eindigde het gedicht met de woorden:

Haar naam zal eeuwig by ons leeven;
Haar lof op alle tongen zweeven,
Zelfs by het laatste nageslacht.

Dit gedicht werd opgenomen in de bundel met 'lykdichten' die in 1790 ter nagedachtenis aan Lucretia van Merken bij de Amsterdamse uitgever Uylenbroek verscheen.³⁶

Het contact met het gezin van Pieter van Winter verwaterde geenszins na het overlijden van Van Merken. Er volgden verschillende gedichten en gedichtjes. Speels is bijvoorbeeld een serie sint-nicolaasversjes die Griethuizen in december 1790 maakte voor de kinderen Van Winter en de dochters van Anna uit haar eerste huwelijk met Van Orsoy. Nadat Jozua van Winter genezen was van een ernstige ziekte, kreeg hij een wagentje met twee paardjes gemaakt van karton, vergezeld van een kort gedichtje waarin ze haar blijdschap over zijn herstel uitte. Er is een bedankje in dichtvorm, nadat de familie Griethuizen in de zomer van 1794 een mandje sla

ontving van de hofstede 'Voorland' in de Diemermeer, waar in de zomermaanden Pieter en zijn gezin verbleven.

Tot haar verrassing ontving Maria Louiza in januari 1796 een bijzonder geschenk, het snuifdoosje van Lucretia van Merken met daarin een gedicht van Pieter voor haar. Ze was er erg blij mee, omdat het de herinnering aan haar vriendin levend hield. Daarna volgde in 1800 het huwelijksgedicht voor David Jacob van Lennep en Cornelia Christina van Orsoy die in september van dat jaar in het huwelijk traden.³⁷ Het laatste gedicht uit de bundel dat is gewijd aan een lid van de familie Van Winter, is de karakterschets waarin Maria Louiza de overleden vrouw van Pieter herdacht.

Carakterschets van wylen Vrouwe Anna Louiza van der Poorten
Echtgenoot van den Weledelen Heere Pieter van Winter, Ns.Sm.z.

Zie hier een flauwe schets der Beeltnis eener Vrouwe,
Wier leven was gewyd aan Vriendschap, Liefde en Trouwe,
Wier gulle oprechtheid zig met minzaamheid verbond.
Daar ze in de nedrigheid haar grootste sie-raad vond;
Die, ongehecht aan de aard, temidden in 't gewemel
Van Rykdom, Eer en Staat; het oog had naar den Hemel,
Het hart naar God, haar heil en hoogste goed gericht,
En al haar vreugd vond in 't volbrengen van haar plicht,
Zachtaardige Echtgenoot, en blyde in 't huislyk leven,
Wist zy haar lessen door haar voorbeeld kleur te geeven;
Doch zulk een onderwys op 't spoor der deugd geleid,
Toont ook haar Kroost als zy, oprechte minzaamheid.

Behoeftte mogt in haar een milde Dorcas³⁸ vinden,
Door stille weldaën wist ze elks hart aan zig te binden,
Verdienste, waar ze ook school, bleef nooit onöpgemerkt,
Maar wierd door lof of gunst geprikkelt of gesterkt,
Geen wonder, daar zy snelt naar 't eeuwig zalig leven,
Dat we een zo edle Vrouw verschuldigde eere geeven,
En wenden 't eeuwig oog, te midden in den druk
Naar de overblijfselen van 't waardigst Echtgeluk.³⁹

Anna Louisa van der Poorten stierf in januari 1801. Zij was toen 49 jaar en liet een gezin met drie kinderen achter.⁴⁰

Tot slot

Griethuizen was geen dichteres die de publiciteit zocht. Slechts enkele van haar gedichten zijn gepubliceerd, hetzij in pamfletvorm, hetzij als onderdeel van een bundel of gelijksoortige publicatie. Ze dichte vooral omdat ze het leuk vond om te doen. In het gedicht *Twee-dragt* uit 1767, dat direct op de toelichting in haar bundel volgde, legde zij uit waarom zij wilde dichten en lezen en meende daar recht op te hebben. Zij vond dat wie bepaalde gaven had gekregen, verplicht was om deze talenten te gebruiken. Het dichten beschouwde ze als haar talent, als een hobby die ze kon uitoefenen zolang ze de "zwaaren Huwlykslast" nog niet hoefde te torsen. Maar ook nadat ze getrouwd was en kinderen had, kon ze het dichten niet laten. Ze sloot niet voor niets het lange gedicht *Twee-dragt* af met de woorden:

Alleen, my dunkt 'k heb nu myn zaak genoeg bewezen:

Koom my daarom niet meer met naald en keuken aan.

Laat alles op zyn tyd naar eisch zyn afgedaan
Maar stoor my verder niet in Dichten noch in Leezen.⁴¹

Noten:

- 1 Maria Louisa Griethuizen geb. Carelius, 'Eerst het nuttige dan het noodige', UBA, *Bijzondere Collecties*, IH38.
- 2 W.R.D. van Oostrum, 'Carelius, Maria Louiza', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, 2009, <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/carelius>.
- 3 Met dank aan de vinder van de bundel, Frans Grijzenhout, hoogleraar kunstgeschiedenis nieuwere tijd aan de Universiteit van Amsterdam.
- 4 Maria Louisa Griethuizen is een van de vrouwen die in mijn onderzoek naar vrouwen en genootschappen in de achttiende eeuw genoemd wordt als lid van een dichtgenootschap. C. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750-ca. 1810)*, Hilversum, 2009, p. 273.
- 5 Zie ook N. Moser 'Vriendin van de familie van Winter' in: R. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam, 1997, pp. 670-676.
- 6 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Toegang 5001, DTB, Ondertrouwacte, nr. 747/200.
- 7 SAA, Toegang 5001, *Begraafregisters voor 1811*, NL-SAA-10169471.
- 8 De tweede helft van de achttiende eeuw kende een algemene theologische strijd tussen vrijzinnigen en rechtzinnigen. Ook de Amsterdamse lutheranen ontkwamen hier niet aan. Dit leidde in 1791 tot de toestemming om een tweede, rechtzinnige lutherse gemeente te stichten aan de Kloveniersburgwal onder leiding van de rechtzinnige predikant Johannes Hame-lau. (1737-1804).
- 9 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 301.
- 10 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 19.
- 11 Zie R. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans ...*, pp. 35-36; A. de Jeu, 't Spoor der dichtersessen', *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*, Hilversum, 2000, pp.19-28.
- 12 De dichter Jan Everhard Grave vertaalde gedichten van Christian Fürchtgott Gellert (1715-1769) en werkte mee aan de liedbundel van de lutherse gemeente te Amsterdam. Hij was een van de medeoprichters van het genootschap Felix Meritis in 1777 te Amsterdam. A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 7*, Haarlem, 1862, p. 378.
- 13 P.J. Buijsters (red.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, Utrecht, 1987, p. 298, brief 93.
- 14 Hoewel de situatie aan het einde van de achttiende eeuw aan het veranderen is, oordeelde de samenleving over het algemeen negatief over vrouwen die zich met andere zaken dan het huishouden bezighielden. Zie R. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans ...*, pp. 39-43; D. Sturkenboom,

Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw, Hilversum, 1998, pp. 187-199.

- 15 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 8.
- 16 Gemeentearchief Schiedam, Notarieel archief, inv. nr. 955, p. 8. Zie ook J. Noordegraaf, 'Het Schiedams genootschap 'Vlijt Volmaakt'', in *Scydam* 10 (1984), 1, pp. 1-8.
- 17 Vlyt Volmaakt, *Proeve van Poëzye*, Leiden, 1781, p. 34.
- 18 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 8.
- 19 Maria Louiza heeft het over Jacob van Baarle, maar dit moet Isaac Gijsbert Herman van Baerle zijn. Hij huwde in 1768 te Gilze met Cornelia Anna van der Moer.
- 20 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 137.
- 21 In mei 1773 kocht Van Winter een klein landgoed, 'Bijdorp', gelegen aan de Rijn bij de Hoge Rijndijk. In 1783 verlieten zij Amsterdam definitief om aan het Rapenburg in Leiden te gaan wonen. I. Moerman, 'Lucretia van Merken in Leiden' in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 14 (1996), pp. 30-31; E. van Logchem 'Merken, Lucretia Wilhelmina van', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. 2013, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/merken>.
- 22 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 9.
- 23 'Op het smartelyk afsterven van den Hoog-Edelen Welgebooren Heer Wolter Jan Baron van Bentinck, Schout by Nacht van het Edelmoogend Collegie der Admiraliteit van Amsterdam Generaal Adjutant van zyne Doorluchtige Hoogheid als Admiraal Generaal, overleeden den 23ste Augustus 1781' (1781).
- 24 A. de Jeu, 't Spoor der dichtersessen ...', pp.196-197.
- 25 'Op de Nederlandsche Kweekschoole ten dienste der Zeevaardy opgericht te Amsterdam' (1785).
- 26 L. en N. S. van Winter, *De waare geluksbedeeling, brieven, en nagelaaten gedichten van Lucretia Wilhelmina van Winter, geboreen Van Merken; en gedichten en fabelen van Nicolaas Simon van Winter*, Amsterdam, 1792, p. 217.
- 27 M. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 165.
- 28 L. en N.S. van Winter, *De ware Geluksbedeeling ...*, p. 213.
- 29 Pieter van Winter is de zoon uit het eerste huwelijk van Nicolaas van Winter met Johanna Muhl (1718-1768), een goede vriendin van Lucretia van Merken. Anna Louiza van der Poorten was de tweede vrouw van Pieter van Winter en ook voor haar was het haar tweede huwelijk. Toen zij in 1780 trouwden, waren hun eerdere echtgenoten overleden. Naast de twee dochters uit haar huwelijk met Christiaan van Orsoy, een goede vriend van Pieter, kregen zij samen nog vier kinderen. J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd door Mr. J. van Lennep. Het leven van Mr. D.J. van Lennep, 1774-1845*. Amsterdam, 1862, pp. 198-199.
- 30 C. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze*, p. 314 en p. 336.
- 31 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 182.
- 32 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', pp. 205-210.
- 33 P. van Winter Nsz., *Overblijfselen van echtgeluk*, Amsterdam, 1801, p. 13.
- 34 Pieter van Winter leerde Latijn op zijn dertigste. Hij beheerste de taal zodanig dat hij in staat was Horatius te vertalen. P. van Winter, *Het leven van Mr. D.J. van Lennep*, p. 199; *Horatiusliedzangen in Nederduitsche dichtmaat gevolgd, door Pieter van Winter N.Sz.*, Amsterdam, 1804.
- 35 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', pp. 256-260.
- 36 M.L. Griethuizen, in *Lykdichten, ter nagedachtenisse van de grootste der Nederlandsche dichtersessen, vrouwe Lucretia Wilhelmina van Merken*, Amsterdam, 1790, pp. 1-7.
- 37 SAA, Toegang 5001, DTB, Ondertrouwacte nr. 647/23.
- 38 Een weldoende vrouw.
- 39 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 441.
- 40 SAA, Toegang 5001, *Begraafregisters voor 1811*: NL-SAA-9176028.
- 41 M.L. Griethuizen, 'Eerst het nuttige ...', p. 23.

Claudette Baar-de Weerd (1948) was docente geschiedenis en promoveerde in 2009 met het proefschrift *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750-ca. 1810)* aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is tweede secretaris van de Werkgroep Achttiende Eeuw.

Contact: baar0307@planet.nl

Genderview met Thérèse de Hemptinne

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert op de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren.

Deze keer komt Thérèse de Hemptinne (1947) aan bod. De Hemptinne was professor aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent in de vakgebieden paleografie en diplomatiek, maar doceerde ook vrouwen- en gendergeschiedenis van de middeleeuwen. Zij ging in september 2012 op pensioen, maar haar interesse en engagement blijft. Zo werd onder haar impuls de tentoonstelling 'Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000', ontworpen door het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis, naar de Gentse universiteit gehaald. We spreken over haar carrière en haar onderzoek naar machtige en geletterde vrouwen uit de middeleeuwen en peilen naar haar ervaringen in de academische wereld van toen en nu.

/ Greet De Bock en Stefan Meysman /

Je bent in de universiteit Gent begonnen te werken als jonge assistente in het toenmalige seminarie voor Paleografie en Diplomatiek, wat later de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis werd, die uiteindelijk werd opgenomen in de eengemaakte vakgroep Geschiedenis. Hoe kwam je daar terecht en hoe lagen de genderverhoudingen toen je je eerste stappen in het academische leven zette?

Na mijn afstuderen in 1969 ben ik onmiddellijk naar Poitiers gegaan om nog een jaar verder te studeren. Het was een heel woelige moment, want het was toen pas dat Midden-Frankrijk het Parijs van mei '68 achterna ging. Het was de tijd van de revolutie: de lessen werden constant gestaakt, er waren volksvergaderingen en de professoren werden uitgeweid. Ik verbleef in een studentenhuis, maar ik was zelf niet zo nauw betrokken bij het hele gebeuren. Ik was namelijk aan het *Centre d'Études Supérieures de Civilisation médiévale* verbonden, waar de zaken gewoon hun gang gingen en er geen revolutiebeweging was zoals aan de universiteit. Ik heb mijn studies afgebroken toen ik een aanbod kreeg om voor de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis te werken aan een uitgave van de oorkonden van de graven van het Huis van de Elzas. Zo is het allemaal begonnen, want hierdoor dacht Walter Prevenier aan mij toen hij een vervanger zocht voor zijn assistent die elders een baan had gekregen. Mijn beginjaren als assistente onder de progressieve Prevenier waren een ongelooflijke goede tijd met veel mogelijkheden. Op dat ogenblik zat het in wat je nu een "onderzoeksgroep middeleeuwen" zou noemen op het vlak van genderverhoudingen trouwens tamelijk goed. Er waren nog twee vrouwen en twee mannen die doctoraatsonderzoek verrichtten. In het hogere kader was er

minder evenwicht: er waren namelijk nog geen vrouwelijke professoren, althans niet voor de middeleeuwen. De meeste professoren waren zelf relatief jonge mannen die recent bevorderd waren.

Jongens' zie je hem overigens op een foto als enige mannelijke leraar in een middelbaar meisjessatheneum in Gent. Hij had heel progressieve ideeën over de manier waarop vrouwen moesten worden opgeleid en toegang krijgen tot hogere studies. Hij heeft in zijn tijd ook al licentiaatsverhandelingen laten maken over onderwerpen van vrouwengeschiedenis. Professor Prevenier is op hetzelfde elan voortgegaan. Ikzelf heb ook heel wat scripties in die zin begeleid, maar die waren meestal nog steeds veeleer in het veld van de vrouwen- dan in dat van de gendergeschiedenis te plaatsen. De gendergeschiedenis is aan de Gentse Universiteit pas laat binnengedrongen. Er waren altijd wel tegenbewegingen, niet alleen hier, maar ook elders aan de universiteiten. Ik heb bijvoorbeeld tien jaar lang in Antwerpen gedoceerd voor de interuniversitaire Gediplomeerde Aanvullende Studies Vrouwenstudies, die heeft bestaan van 1994 tot 2006. Het was ook heel moeilijk om daar genderstudies van te maken. Die eerste generatie, niet alleen de

Ondertussen ben je meermaals promotor geweest van masterscripties en zelfs van een doctoraatsonderzoek waarin vrouwen en gender een belangrijk uitgangspunt was. Stemen de onderwerpen daarvan overeen met de algemene evoluties binnen de genderstudies?

Reeds lang voor mij werd dergelijk vooruitstrevend onderzoek begeleid door professor Van Werveke, de voorganger van professor Prevenier. In de tentoonstelling 'Meisjes en

docenten maar ook de studenten, waren vaak al iets oudere vrouwen met een uitgesproken feministische overtuiging. Veel van die studenten zaten al in het beroepsleven en waren actief in feministische organisaties. Bij hen leefde de vrees dat die "genderdingen" het feministische aspect van de opleiding zouden doen verwateren. Sommigen onder hen vonden zelfs dat de docenten niet feministisch genoeg waren. Nadien volgde de evolutie naar meer aandacht voor gender. Dit had gedeeltelijk te maken met de veranderende instroom. >>

We kregen meer jonge studenten die pas afgestudeerd waren en die een jaar Vrouwenstudies kwamen volgen om meer theoretische achtergrond op te doen. De lessen die ik samen met professor Leen Van Molle gaf, concentreerden zich op vrouwengeschiedenis en pas later ook op het genderspect. In elk geval is die evolutie vrij recent. Ikzelf en veel onderzoekers van mijn generatie zijn er ook ingetuimd vanuit de vrouwengeschiedenis. Maar als de vrouwenstudies er niet waren geweest, zou je ook het vervolg niet hebben gehad. Een pionierster op dat vlak was volgens mij mijn Amerikaanse collega en vriendin Martha Howell. Zij deed al veel vroeger aan vrouwengeschiedenis en heeft stilaan de stap gezet naar de genderstudies, ondanks dat haar interesse zeker van feministische aard was. Toen ik begon aan dat soort onderzoek werd trouwens beweerd dat het niet toepasbaar zou zijn op de middeleeuwen. Maar natuurlijk, iedereen die begint te zoeken vindt in de bronnen juist enorm veel over genderideeën. Vooral zij die de moderne tijd bestudeerden, vroegen zich af hoe ik dat ging aanpakken, gewoon omdat ze ervan uitgingen dat gender voortkwam uit het feminisme. Feminisme bestond niet in de middeleeuwen, dus waarom zou er gender zijn geweest.

Sinds het verdwijnen van de aanvullende opleiding Vrouwenstudies bestaat er in Vlaanderen geen specifieke opleiding in de genderstudies meer. Wat lag er aan de basis van het opdoeken van deze studie? Kon de lobby van genderonderzoekers de meerwaarde van dat diploma niet voldoende overbrengen aan de beleidsmakers, of waren er andere oorzaken?

Er werd heel intens over gediscussieerd. Ik was er zelf niet bij betrokken in het prille begin, maar aanvankelijk was het geen echte opleiding, het waren modules die allemaal iets te maken hadden met vrouwenstudies. Allerlei onderzoeksthema's kwamen aan bod. Het ging zowel over rechten, over literatuur, kunstwetenschappen en godsdienstwetenschappen. De vrouw die het allemaal droeg, Magda Michielssens, ging na verloop van tijd met pensioen. Zij had haar verantwoordelijkheid voor de opleiding gedeeltelijk als vrijwilliger gedragen. Ook ikzelf heb jaren gedoceerd zonder enige vergoeding en ik nam altijd studenten mee van Gent naar de campus in Wilrijk, waar de lessen doorgingen. Mijn auto zat altijd vol. Het probleem was dat er in de ogen van de autoriteiten van de universiteit van Antwerpen, van waaruit de opleiding werd gecoördineerd, onvoldoende studenten waren en dus onvoldoende inkomsten werden gegenereerd. Uiteindelijk werd ons geen secretariaatsmedewerker meer toegekend. Zonder die logistieke ondersteuning konden we praktische zaken zoals examens nog moeilijk organiseren. Er was een sfeer van ontmoediging bij diegenen die het al die jaren deden. We hadden het gevoel niet te worden gewaardeerd door de universitaire overheid. Ons werk werd niet naar waarde ge-

schat en ik had de indruk dat vele lesgevers die stiefmoederlijke behandeling een beetje beu waren. Ik heb het wel altijd graag gedaan en de samenwerking met Leen Van Molle was zeer leerrijk. De scripties die daaruit voortkwamen waren soms trouwens van erg hoge kwaliteit. Als je kijkt naar wat de mensen die dat diploma behaalden daarna deden, waren er wel veel mogelijkheden om een job te vinden in de sector van de gelijke kansen. Ik had dus zeker het gevoel dat het iets opleverde. Het aantal studenten bleef echter beperkt tot een twintigtal per jaar. Zeker in het begin waren

Je bent de banierdrager geweest voor het inrichten van een mastervak in de Gentse geschiedenisopleiding dat volledig gewijd was aan gendergeschiedenis en dat voor het eerst werd gedoceerd in het academiejaar 2007-2008. Was er binnen de opleidingscommissie veel bereidheid om zo'n vak in te richten? Hoe zit het met de populariteit bij studenten en zijn dat dan vooral meisjes?

Dat is absoluut probleemloos verlopen. Op het moment dat de Bolognahervorming in het hoger onderwijs werd doorgevoerd en de oplei-

het vooral vrouwen die de lessen bijwoonden, maar er waren ook steevast enkele mannen, vaak uit nieuwsgierigheid voor bepaalde thematieken. De figuur van Magda Michielssens was ook bepalend. Zij is heel charismatisch en heeft veel gedaan voor de opleiding. Ik denk dat alle docenten erg enthousiast waren. Wanneer men die logistieke steun wegnam, volgden er heel wat vergaderingen over de verdere mogelijkheden. Toen is reeds het idee gelanceerd om werk te maken van een interuniversitaire master. We waren het erover eens dat er een studie moest komen over de haalbaarheid daarvan, om aan te tonen dat er aan alle universiteiten al een goede basis bestond in de vorm van individuele cursussen over aspecten van de genderstudies. Dat onderzoek is nu in een rapport gegoten en nu ziet het ernaar uit dat die studie er ook zal komen.

Is het politiek klimaat nu ontvankelijker voor de genderstudies?

Er is veel voor gelobbyd, de wetenschappelijke output van het veld is groter geworden en bijvoorbeeld het Instituut Gelijkeid van Vrouwen en Mannen van de federale overheid voelt de nood aan goed geschoold personeel. Ook vanuit Europa komen er impulsen. Magda Michielssens heeft daar opnieuw de weg voor geplaveid. Zij pleitte voor afstandsonderwijs, ook op Europees niveau, en had bijvoorbeeld veel contacten met Nederland.

ding geschiedenis gedeeltelijk een nieuwe invulling kreeg, wilden we naast aan perioden gebonden cursussen ook enkele diachronische vakken inrichten en hebben we het onderzoekseminarie gendergeschiedenis ingevoerd. Dit was ook gekoppeld aan het afschaffen van de aanvullende opleiding vrouwenstudies. Iedereen voelde dat aan als een gemis, want er waren ieder jaar studenten die hier een masterscriptie schreven, maar dat ene vak gendergeschiedenis als een keuzevak volgden in Antwerpen. Toen dat wegviel, ontstond snel de noodzaak tot het aanbrengen van een theoretisch kader uit het onderzoeksveld. Meestal waren de studenten inderdaad meisjes, maar er zijn ook altijd jongens bij geweest. Tegenwoordig zijn er ook steeds meer scripties die mannelijkheid bestuderen.

Wat vind je van het onderzoek naar gendergeschiedenis in het Belgische academische landschap?

Ik ben ervan overtuigd dat er een evolutie is in de goede zin. Denk maar aan de oprichting van het Genderforum binnen het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis, waarbij alle Belgische universiteiten en andere instellingen die onderzoek op dat vlak verrichten zijn betrokken. Dat is natuurlijk een zeer groot pluspunt, omdat het echt een forum is waar ideeën kunnen worden uitgewisseld, waar mensen elkaar kunnen vinden en hun onderzoek kunnen voorstellen. Wat mij toch ongelofelijk opvalt

is dat gendergeschiedenis veel meer mainstream is geworden dan pakweg twintig jaar geleden. Het is bijna onmogelijk geworden dat je, voor eender welk historisch onderzoek, het genderaspect zou negeren. Die indruk heb je echt wel, het gaat niet om een modeverschijnsel. Wat het onderwijs betreft is het natuurlijk heel belangrijk dat die interuniversitaire master genderstudies er komt. Het is evident dat die echt wel moet worden doorgedrukt, dat er niet zo nu en dan iets wordt gedaan in het kader van een les, maar dat er een goede theoretische basis wordt uitgebouwd. Ook het feit dat er nu aan onze universiteit een plaats wordt toegewezen aan een onderzoeksprofessor voor genderstudies in de humane wetenschappen is belangrijk. Het toont dat onze universitaire overheden eindelijk doorhebben dat een universiteit over die expertise moet beschikken. Gendergeschiedenis is lang gezien als een weinig wetenschappelijk verantwoorde discipline, maar een goede theoretische basis kan uiteraard enkel geleidelijk worden opgebouwd. Eender welke historische school heeft veel tijd nodig om een uitgebouwd denkkader te kunnen ontwikkelen. Een bekend voorbeeld is de school rond *Annales*. Er bestond bovendien angst voor de activistische achtergrond van vrouwen- en genderhistorici.

Als je het Belgische academische landschap met het Nederlandse vergelijkt, zie je wel een aantal verschillen. Toen we met een aantal studenten geschiedenis in 2008 naar Utrecht gingen voor "Gender op drift" van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies schrokken zij enorm van het activistische karakter van heel de zaak. Ik heb de indruk dat die betrokkenheid in Nederland nog veel meer vervlochten is met feminisme dan dat in België het geval is. De Vlaamse genderstudies hebben volgens mij veel meer een louter academisch imago. De docenten konden het feministische karakter van die viering relativeren, omdat we zeer goed beseften van waaruit de gendergeschiedenis is gegroeid. De studenten waren daarentegen sterk verwonderd over die "wilde feministes", ze vonden dat wij ons verhaal aan de universiteit op een "neutralere" manier brachten.

Was gendergeschiedenis een constante in je eigen onderzoeksparcours? Wie of wat heeft jouw aandacht voor gendergeschiedenis getrokken?

Zeker in het begin van mijn loopbaan speelde gender geen rol. Het is puur toevallig dat ik daarin terecht ben gekomen. Ik bestudeerde de twaalfde eeuw en stootte op het fenomeen van de vrouwen van kruisvaarders die lange tijd thuis achterbleven en alleen stonden voor allerlei taken die normaal gezien door mannen werden verricht. Vrouwen moesten tijdens afwezigheid van hun mannen het heft in handen nemen. Dat thema is mij gaan boeien en het is op die manier dat ik interesse heb gekregen in de vrouwelijke kant van geschiedenis. Heel opvallend vond ik het discours in de bronnen.

Het werd als het ware bijna als normaal beschouwd dat vrouwen de taken van hun man overnamen. Wat betreft de Vlaamse gravinnen die ik bestudeerde, was het wel zo dat ze een soort raad kregen van vooral geestelijken die hen moesten bijstaan. Maar die samenwerking leek allemaal nogal vlot te verlopen en de vrouwen speelden zonder twijfel een zeer actieve rol. Dat zie je vooral bij Clementia tijdens de Eerste Kruistocht, maar ook bij de volgende gravinnen. Zo is het eigenlijk begonnen, door te gaan kijken naar specifieke genderterminologie, bijvoorbeeld in de oorkonden. Dat is het soort onderzoek dat Els De Paermentier heeft verder gezet als een nevenaspect van haar doctoraatsproject. Later ben ik mij gaan interesseren voor vrouwelijke kopiisten. Ook daar bestond heel weinig literatuur over, terwijl de samenhang met de Moderne Devotie bijzonder belangrijk blijkt te zijn. Dat is weer vrouwengeschiedenis, maar je kunt dit natuurlijk ook in een genderperspectief zien. Sowieso ben ik van plan om er ooit verder iets mee te doen. Het is weliswaar heel moeilijk, omdat kopiisten veelal anoniem blijven. Uit de colofons die wel bestaan, blijkt dat vrouwen toch veel meewerkten aan die handgeschreven productie, zelfs na het ontstaan van de boekdrukkunst. Omdat het geen heel waardevolle handschriften waren, is er helaas enorm veel verloren gegaan. In elk geval zegt het iets over het opleidingsniveau in onze gewesten tijdens de late middeleeuwen. Je ziet dat het basisonderwijs voor meisjes toen bijna evenwaardig

was aan dat voor jongens. Het is pas voor de hogere niveaus dat er een onderscheid bestond, maar dan vooral op vlak van klasse. Gender speelde waarschijnlijk een kleinere rol dan sociale status of de carrière waarvoor je werd bestemd.

In hoeverre waren die laat middeleeuwse schrijvende vrouwen dan uitzonderlijk? Voor welk publiek schreven zij en werd hun werk ernstig genomen?

Ze kopieerden niet alleen voor de bibliotheken van de eigen kloosters, maar soms ook voor familieleden. Als je kijkt naar de ateliers van librariërs die handschriften en boeken produceerden in het middeleeuwse Brugge en Gent, dan zijn de gekende namen van kopiisten en miniaturisten allemaal mannen. Toch kun je je niet van de indruk ontdoen dat er in die ateliers verschillende samenwerkingsverbanden waren waarin vrouwen ook een rol speelden. Als je weet dat ze in die kloosters zo actief waren, kun je je bijna niet inbeelden dat ze in de huiselijke ateliers waar boeken werden geproduceerd niet op een of andere manier werden ingeschakeld. Alleen heb je daar minder sporen van. Je vindt wel vrouwen terug in schrijvers- en illustratorenengildes, maar niet erg veel. Onder de perkamentmakers zijn er vrouwen bekend en er waren ook illustratrices, waarvan we sommigen zelfs bij naam kennen. De productie van eenvoudige boeken met devotieel literatuur in de volkstaal, zoals gebedenboeken, lijkt wel het belangrijkste te zijn geweest. Mij is altijd opgevallen dat de boeken van die aard, ook bij de leken, steeds in handen van vrouwen waren. Als je testamenten bekijkt, zie je dat vrouwen die boeken aan elkaar doorgaven, aan een kleindochter, een metekind. Je ziet dat die werden overgedragen van vrouw tot vrouw. Ook in de kloosters was dat zo. Zusters die bezittingen hadden, eigen boeken bijvoorbeeld, gaven deze door aan andere zusters. Er is natuurlijk een grote traditie van lezende vrouwen, in de betekenis van bidden. "*Lire et écrire, c'est prier un peu*", zoals ik schrijf in een artikel. In het Nederlands zeg je nu nog altijd dat je een gebedje leest. Het feit dat men meer en meer stil ging lezen heeft daar mee te maken. Geloofsbeleving werd verrinnerlijkt en vervrouwelijkt. Als je kijkt naar het boekenbezit in een gewone burgerfamilie van de late middeleeuwen waarvan de man geen jurist was, zie je dat het vooral de vrouwen waren die boeken hadden. Vanaf de twaalfde en vooral de dertiende eeuw ontstonden er enorm veel kloosterorden en initiatieven voor gezamenlijke devotieel activiteiten die gericht waren op vrouwen. De geloofsbeleving van mannen speelde zich daarentegen kennelijk meer af in de publieke ruimte.

Het stereotype beeld van de middeleeuwse vrouw is er een van onderdanigheid en ondergeschiktheid. Jij laat echter vrouwen zien die wel hun stempel konden drukken. Is dat perspectief van de vrouwelijke agency een be-

wuste keuze of heeft dat veeleer met de schaarsheid van het bronnenmateriaal te maken?

Vrouwelijke agency kwam al in mijn onderzoek aan bod nog voor het begrip op theoretisch vlak werd uitgewerkt. Het is op die manier dat ik ertoe ben gekomen om het te onderzoeken, omdat ik vaststelde, zowel bij die gravinnen als bij de kopiïsten, dat vrouwen inderdaad mogelijkheden hadden binnen de beperkingen die er waren; om toch een weg te vinden, om dingen te doen die ze moesten doen door de omstandigheden en die buiten hun

genderrol vielen. Je ziet ze dus aan het werk. De bronnen zijn niet uitvoerig of evident, maar ze zijn er wel. Dat vond ik absoluut een interessant aspect. Uiteraard circuleerden er heel misogyne geschriften, maar die heb je altijd, in elke tijd. Er wordt vaak een amalgaam van gemaakt. Zo wordt hekserij vaak als een middeleeuws fenomeen voorgesteld, maar dat was het niet. In de late vijftiende eeuw verschenen wel plots teksten als de *Heksenhamer*, maar de grote vervolgingen zijn van veel later. Je kunt je dan ook de vraag stellen hoe belangrijk het misogyne aspect was in de heksevenvolgingen. Zijn er geen andere factoren die een rol speelden? In bepaalde streken zijn er evenveel mannen als vrouwen vervolgd. In recent onderzoek wordt dat misogyne karakter van de heksevenvolgingen trouwens gerelativeerd. Het nadeel voor de middeleeuwen is dat de auteurs bijna allemaal mannen zijn. Je hebt in vergelijking met de hedendaagse periode gewoon veel minder getuigenissen van vrouwen. Je moet

dus roeien met de riemen die je hebt. In de middeleeuwen waren er strikte genderrollen, maar ik ben ervan overtuigd dat heel wat mannen en vrouwen daar niet gelukkig mee waren en dat zij wel middelen vonden om eraan te ontsnappen. In die zin kan hun agency worden aangetoond. Het is wel zeer moeilijk om een idee te krijgen hoe het er op het platteland aan toeging. Er waren zeker praktische taakverdelingen voor mannen en vrouwen die voor een groot deel te maken hadden met fysieke kracht, simpelweg omdat er toen minder machines waren. Het is niet geheel duidelijk wat er gebeurde als vrouwen weduwe werden.

Sommige vrouwen konden wel knechten inhuren of hun zonen inschakelen, maar als het er echt op aankwam zullen ze ook wel traditioneel mannelijke taken hebben verricht. Mannen- en vrouwentaken waren toen complementair. Het is niet te verwonderen dat het gezin bestaande uit een man en een vrouw de basis vormde van de middeleeuwse maatschappij. In de moderne periode is dit van veel minder groot belang, omwille van de mechanisering. Sommigen zeggen vandaag dat de familie in vraag wordt gesteld als er een koppel van twee vrouwen of twee mannen een gezin sticht, maar de maatschappij is totaal veranderd. Nu is de sociaal-economische basis er niet meer om te beweren dat een heterorelatie de ideale verhouding is.

Als je de parallel trekt tussen de politieke agency van vorstinnen in de late middeleeuwen en vrouwen met politieke macht vandaag, zie je dan enkel verschillen?

Er zijn geen directe parallellen, er is zoveel veranderd. Je moet duidelijk het onderscheid maken tussen macht en autoriteit. Dat was zo in de middeleeuwen en dat is vandaag nog steeds zo. Nu is de politieke rol die vrouwen spelen veel meer geïnstitutionaliseerd, terwijl vrouwen in de middeleeuwen in naam van iemand anders optraden, vaak omwille van de omstandigheden. Context speelt een grote rol. Het was een zeldzaamheid dat vrouwen een lange tijd regeerden, zoals het geval was met Elizabeth I in Engeland. Vrouwen waren voorbestemd om een mannelijke erfgenaam te produceren. Ze kregen bepaalde mogelijkheden op het moment dat die erfgenaam nog minderjarig was of hun man lange tijd uit de circulatie was. Het werd hen bovendien niet altijd even gemakkelijk gemaakt, vooral wanneer ze geen zin hadden om te huwen. Zelfs vandaag is dat nog niet in ieder milieu vanzelfsprekend. Een prachtig historisch voorbeeld is Johanna van Castilië, die zogenaamd krankzinnig was. Zij schikte zich niet naar wat men van haar verwachtte en werd uitgerangeerd. Charlotte van Mexico (Belgische prinses die waanzinnig werd) is een negentiende-eeuws geval. Van Charlotte heb je natuurlijk veel meer bronnen en is beter geweten wat er aan de hand was. Zij moet een bijzonder intelligent meisje geweest zijn en er zijn duidelijke aanwijzingen dat ze een staatsman had kunnen zijn. Op dat moment bestond er natuurlijk overal waar er goederen werden vererfd een obsessie met legitieme herkomst. Vooraanstaande vrouwen liepen dan ook erg in de kijker omdat het potentiële gevaar van hun kant kwam. Indertijd kon je het vaderschap niet bewijzen, enkel het moederschap was zeker.

In het debat over gelijke kansen voor mannen en vrouwen is positieve discriminatie, bijvoorbeeld via het opleggen van quota in het bedrijfsleven, de laatste jaren een veelbesproken thema. Ook binnen de universiteiten wordt er over het glazen plafond gesproken, gezien het verhoogde aantal vrouwelijke studenten en doctoraatsstudenten en de weinige vrouwen die in hogere functies terechtkomen. Gelooft u in die context in positieve discriminatie?

Beeldmateriaal van de tentoonstelling 'Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000'

Dat blijft inderdaad problematisch. De situatie in mijn tijd was helemaal anders. Er was toen geen druk om te publiceren in internationale tijdschriften of om voor lange tijd naar het buitenland te gaan. Als je nu niet in die *rat-race* wil meedraaien, maak je gewoon geen kans om docent te worden. Ik zie het dus niet de positieve kant uitgaan, omdat van vrouwen precies op het moment dat ze meestal aan kinderen willen beginnen geëist wordt dat ze voor een langere periode in het buitenland verblijven. Dat geldt natuurlijk ook voor mannen, maar het lijkt alsof het voor hen gemakkelijker is om dat te aanvaarden en te doen.

we nog altijd kiezen en dat is het belangrijkste, maar de druk om een bepaalde keuze te maken is zeer groot. Ik zie het in de academische wereld echt niet ten goede veranderen. Wel is het zo dat dit daadwerkelijk als een probleem wordt gezien. Er worden bijvoorbeeld vele studies over gemaakt. Onlangs stond in de krant dat de Universiteit Gent het op vlak van genderverhoudingen zeer slecht doet, maar het is fout om te stellen dat er niet over nagedacht wordt.

Een week na mijn pensionering luisterde ik op zondagmorgen naar een radioprogramma waarin een net gepensioneerd socioloog werd

vóór mij. Mijn grootmoeder, bijvoorbeeld, vond het compleet belachelijk dat ik geschiedenis ging studeren aan de universiteit, hoewel zijzelf een vrijgevochten vrouw was, in de zin dat ze heel haar leven uit werken is gegaan. Maar door mijn eigen ouders en in de omgeving waarin ik ben grootgebracht en op school heb ik mij nooit achteruitgestoken gevoeld ten opzichte van mijn broer of andere jongens en mannen. Ik had dus geen persoonlijke aanleiding om mij te engageren in die dingen. Ik was waarschijnlijk heel braaf en onnozel. Ik had wel interesse en sympathie en was zeer bewust van onrecht, dat wel, maar omdat ik zelf geen redenen had om mij te engageren heb ik dat toen niet echt gedaan.

Hoe je lichaam reageert op de bevalling en het moederschap is natuurlijk voor elke vrouw anders. Ik heb een vrouw gekend die een week na haar bevalling naar een congres ging in de Verenigde Staten. Je moet het maar doen. Een pasklare oplossing is er niet. Ik heb hoe dan ook heel wat reserves tegenover quota's. Er moeten eerst vrouwen ver genoeg kunnen geraken, want anders zijn het altijd diezelfde die in alle commissies zitten, vrouwen die al een bepaald stadium bereikt hebben. Je kunt toch niet altijd van dezelfde mensen vragen om in al die raden en commissies te zetelen? Je moet er alles aan doen om zoveel mogelijk vrouwen op een zeker niveau te doen geraken, zodat er keuze is. Als je met een wetenschappelijke carrière bezig bent, heb je nog zoveel andere zaken te doen. Het nut van die quota's op de allerhoogste niveaus is mij niet duidelijk. Nu gaan er stemmen op om kandidaat-rectoren te verplichten om zich samen met iemand van het andere geslacht verkiesbaar te laten stellen. Maar hoeveel vrouwen zijn er op dat niveau? De vraag is hoe zo iets te verwezenlijken valt en of dat wel zo gunstig is voor vrouwen. Ach, misschien is mijn vrees wat ouderwets, ik weet het niet. De maatschappelijke verwachtingen van het gezinsleven zijn wellicht moeilijk te verenigen met een academische carrière, ook voor jonge vaders. Je moet altijd keuzes maken. Gelukkig kunnen

geïnterviewd. De presentator vroeg wat hij die dag nog plande te doen. De socioloog antwoordde dat hij nog een aantal drukproeven wou verbeteren. Ik was zelf aan het afwassen en bedacht dat ik nog zou moeten strijken, eten maken voor mijn zoon en man, net als een hele resem andere huishoudelijke klussen. Als er nog tijd zou zijn, zou ik misschien zelf ook een drukproef kunnen nalezen. Maar het leek mij zo natuurlijk dat die gepensioneerd man enkel sprak over wat hij waarschijnlijk als "echt werk" beschouwde. Misschien zou die man ook nog strijken, maar hij zou dat zeker niet zeggen op de radio.

Je was zelf een jonge vrouw in de jaren 1970. Hoe heb jij de Tweede Feministische Golf beleefd? Voelde je je meteen aangesproken?

Tot mijn scha en schande ben ik nooit betrokken geweest bij de Tweede Golf. Ik heb de Dolle Mina's altijd van op een afstand bekeken. Ik had daar wel sympathie voor, zeker voor de rechten om zelf te beslissen of je een kind wil of niet. Zelf was ik niet actief, waarschijnlijk omdat er mij in mijn omgeving, zowel thuis als op het werk, nooit iets in de weg werd gelegd. Mijn promotor van destijds was en is zeer progressief op dat vlak en ook thuis heb ik nooit ervaren dat ik "maar" een meisje was. Dat was wel het geval voor de generatie

Wanneer ben je wel begonnen je te engageren voor vrouwenemancipatie en op welk vlak?

Bewustzijn vind ik belangrijk en dat is gegroeid op een bepaald ogenblik, wanneer ik zelf dat thema introduceerde in mijn lessen. Toen werd ik gewaar dat jonge meisjes van achttien – negentien jaar mij vreemd en geërgerd bekeken en die "vrouwendingen" voorbijgestreefd vonden. Ik kreeg de indruk dat de jonge generatie, gewoon dacht dat alles in orde was. Waarom moest daar dan nog over worden gesproken? Dat heeft mij echt aangegrepen. Ik stond ervan versteld dat zij dachten dat er een evolutie is van alsmat beter en beter. Het leek mij alsof ze weinig hadden begrepen van de geschiedenis, waarin je ziet dat alles voortdurend op en af gaat. Dat is voor mij een vorm van bewustwording geweest van het belang om mensen te tonen dat er wat vrouwenrechten betreft niet altijd sprake is geweest van progressie. Dat is wat ik ook met de tentoonstelling wil bereiken. Bovendien is het belangrijk om te weten dat er een zware strijd voor is geleverd. Vandaag krijgen mannen en vrouwen in bepaalde sectoren nog steeds niet dezelfde lonen. Ach, zelf zou ik op die leeftijd misschien ook zo hebben gereageerd. Wellicht heeft de negatieve bijklank rond feminisme wel iets met de houding van die jonge meisjes te maken. Als we in het onderzoekseminarie gendergeschiedenis vroegen wie er sympathie had voor het feminisme, waren er slechts enkele studenten voor wie dat het geval was. Op het einde van het academiejaar waren er toch meer studenten die vertelden dat ze toch bewust waren geworden van genderproblematieken.

Je bent actief in het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis, waarmee je deze maand een tentoonstelling hebt georganiseerd, ook al is dat een instelling die zich niet leent tot onderzoek binnen de mediëvistiek. Wat drijft je om je daar toch voor in te zetten?

Dat is inderdaad puur uit belangstelling. Toch is mijn wetenschappelijke inbreng daarin redelijk gering, omdat het AVG archieven bewaart van hedendaagse vrouwen of vrouwenorganisaties. Tijdens de vergaderingen wordt er dan

gesproken over onderzoeksmogelijkheden. Ook worden organisaties aangespoord om hun archieven over te laten aan het centrum. Ik vind het heel interessant om de activiteiten te volgen. Het is goed werk dat men daar verricht, denk maar aan de publicaties over vrouwen die in de Belgische context van belang zijn geweest door hun feministische activiteiten. Ik vind het heel belangrijk om dat mee te ondersteunen. Ze moeten werken met beperkte middelen, wat het niet gemakkelijk maakt. Nu zijn ze op zoek naar nieuwe lokalen, omdat de ruimte om hun archieven in onder te brengen te klein wordt.

Je hebt de reizende tentoonstelling 'Jongens en meisjes... bestemming bekend? België, 1830-2000' van het AVG naar de Gentse universiteit gehaald. Merk je veel interesse bij het bredere publiek voor thema's als mannelijkheid en vrouwelijkheid in het verleden?

Sinds de opening van de tentoonstelling hebben er een aantal leerkrachten van middelbare scholen mij gecontacteerd om te zeggen dat ze een project rond gender hadden in de lessen geschiedenis en dat ze zullen komen met de klas. Misschien is dat een deel van het mainstream worden van gender in het leerprogramma. Gendergeschiedenis wordt steeds meer opgenomen in handboeken geschiedenis. Ik heb onlangs meegewerkt aan een handboek voor het middelbaar onderwijs. Daarbij heb ik erop gelet dat ook de vrouwelijke kant van de geschiedenis werd belicht en niet alleen door op enkele vrouwen te focussen, maar ook door de ervaringen van vrouwen zoveel mogelijk te integreren in het volledige verhaal. Dit was echter allesbehalve evident, zeker niet voor de delen middeleeuwen en nieuwe tijd. In de moderne periode heb je de feministische golven en dat maakt het iets eenvoudiger.

Wat zijn je onderzoeksplannen nu alle onderwijsverplichtingen wegvallen?

Ik heb niet stilgezeten sinds ik gepensioneerd ben. Ik heb beloofd om een artikel af te werken en dan zal ik meewerken aan een uitgavenproject voor de *Cartae Latinae Antiquiores* van de vier enige oorkonden van vóór het jaar 900 die in België worden bewaard. Verder ben ik van plan om een inleiding op de uitgave van de oorkonden van de graven van Vlaanderen te publiceren. Mensen denken dat ik nu plots veel tijd heb, dus er komen voortdurend nieuwe vragen, wat ik natuurlijk wel leuk vind. Ik heb al een rapport voor een doctoraat moeten schrijven en op het einde van deze maand zal ik deel uitmaken van een visitatiecommissie van de *Ecole des Chartes* in Parijs. Voorlopig weet ik dus wel wat te doen.

Wij wensen je nog veel succes met je verdere activiteiten.

///

Uitnodiging

Algemene ledenvergadering VVG 2013 Uitreiking Johanna Naberprijs

De algemene ledenvergadering van de VVG zal plaatsvinden op **vrijdag 19 april a.s.** bij *Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis* (voorheen Aletta), Vijzelstraat 20 te Amsterdam.

Opgave voor de ledenvergadering bij bestuurslid Evelien Rijsbosch:
E.Rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl.

Programma:

15.00 - 16.00: Ledenvergadering VVG
16.00 - 16.30: Pauze
16.30 - 17.00: Uitreiking Johanna Naberprijs
17.00 - 18.00: Borrel

Agenda Jaarvergadering

1. Opening en welkom
2. Vaststellen agenda
3. Notulen Algemene Ledenvergadering 2012
4. Bestuurswisseling
5. Een nieuwe bundel gendergeschiedenis door Julie Carlier
6. Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter
7. Mededelingen
8. Financiën
9. Rondvraag en sluiting

De financiële stukken worden ter vergadering uitgedeeld.

Voorstel voor nieuwe bestuursleden

Jasmijn van Mil heeft het penningmeesterschap neergelegd. Els Flour stelt zich kandidaat voor het penningmeesterschap. Els Flour is reeds lid van het bestuur van de VVG.

Andere kandidaten voor het penningmeesterschap kunnen zich kandideren tot 18 april bij de voorzitter (m.vandersteen@bureau-aetas.nl)

OPROEP : VACATURE SECRETARIS

De VVG is dringend op zoek naar een nieuwe secretaris. De belangrijkste taken behelzen het bijhouden van het ledenbestand en het maken van verslagen van de bestuursvergaderingen. Het tijdsbeslag is circa een, twee dagdelen per maand.

Voor actueel nieuws:
www.gendergeschiedenis.nl

Naar wie gaat de Johanna Naberprijs 2013?

De VVG reikt samen met *Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis* (voorheen Aletta) ieder jaar de Johanna Naberprijs uit voor de beste scriptie op het terrein van gendergeschiedenis. De prijsuitreiking vindt plaats na de algemene ledenvergadering van de VVG.

Op 19 april 2013 reiken de Vereniging voor Gendergeschiedenis en Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis de Johanna Naberprijs 2013. We nodigen jullie alvast uit om de datum in jullie agenda te zetten en er die namiddag bij te zijn, bij Atria (Aletta) in Amsterdam. De VVG houdt dan ook haar jaarlijkse ledenvergadering, waarop jullie van harte welkom zijn.

In de jury zit dit jaar, naast de vaste leden Mieke Aerts (UvA) en Gita Denekere (UGent) ook de winnaar van vorig jaar, Remco van Hauwermeiren (Universiteit Gent). Hij schreef zijn masterscriptie over *The Ogaden war: Somali women's roles and the psychological ramifications*.

De Johanna Naberprijs is 500 euro waard.

Verslag Algemene ledenvergadering 2012

VVG, Algemene ledenvergadering

Tijd: 20 april 2012, 15.15-16.00

Plaats: Aletta (nu Atria), Vijzelstraat 20, Amsterdam

Aanwezig:

- bestuur: Els Flour (waarnemend vz.), Jasmijn van Mil (penningmr.), Renée Nip (secr.), Evelien Rijsbosch, Greetje Bijl

- leden: Mieke Aerts, Fia Dieteren, Maggy Groenewald-Froger, Ellen Marrenga, Kirsten Zimmerman

Afwezig (m.k.):

Julie Carlier, Margit van der Steen

1. Opening

Els Flour opent als waarnemend voorzitter de vergadering en heet de aanwezigen welkom.

Dit wordt gevolgd door een kennismakingsronde

2. Agenda

De agenda wordt ongewijzigd vastgesteld

3. Notulen van de Algemene Leden Vergadering 2011

De notulen worden goedgekeurd onder dankzegging aan de secretaris

4. Terugblik en toekomstplannen van de voorzitter

Els Flour leest de tekst van de voorzitter Margit van der Steen voor

- Sophie Bollen, die helaas niet aanwezig is, wordt bedankt voor haar inzet als hoofdredacteur van *Historica* en verwelkomt Kirsten Zimmerman als haar opvolgster

- De redactie van *Historica* wordt bedankt voor haar inzet; in het bijzonder Greetje Bijl (*Historica*) voor haar activiteiten bij de herdenking Joke Smit (24 september 2011), die hebben bijgedragen aan plannen voor nieuwe projecten

- Renée Nip wordt bedankt voor haar werkzaamheden als secretaris van de VVG

- Aletta, in het bijzonder Evelien Rijsbosch en Annette Mevis worden bedankt voor hun inzet voor de vereniging

- Pien Steringa blijft voorlopig nog steun en advies verlenen i.v.m. de ontwikkeling van de *website*

- Berteke Waaldijk wil de functie van contactpersoon voor Nederland bij de IFRWH doorgeven, Margit van der Steen is bereid haar te vervangen

- Digitalisering: met het oog op behoud van leden is het plan om de laatste drie jaar van *Historica* alleen op papier te laten verschijnen

- Digitaliseringswerkzaamheden verlopen langzaam door tijdgebrek en mankracht: de bestuursleden zijn allen vrijwilligers die hun functie naast werk vervullen.

- Er wordt naar gestreefd de contacten met andere organisaties en instellingen te intensiveren

- De VVG onderzoekt de mogelijkheid tot het initiëren en stimuleren van een nieuw project, waarbij gekozen zal worden tussen de vervaardiging van een nieuw handboek van de Nederlandse geschiedenis vanuit genderperspectief en die van een studie van de Nederlandse vrouwenbeweging

5. International Federation Women's History (IFRWH)

- Er moet een opvolger in de IFRWH komen voor Berteke Waaldijk; Julie Carlier vertegenwoordigt de VVG (Vlaanderen) en Margit van der Steen is haar vervangster (Nederland)

6. Financieel verslag 2011, begroting 2012, kascommissie, ledenaantal

- De penningmeester, Jasmijn van Mil, deelt mee dat er nog geen definitief verslag van 2011 is. Een voorlopig verslag dient als basis voor de begroting van 2012. Zij streeft naar een andere, meer realistische opzet van de boekhouding. Dit is noodzakelijk door het aantal wanbetalers. Tot nu toe was het uitgangspunt dat alle leden betalen, dit wordt gewijzigd in 80 procent. Zij onderneemt actie om de achterstallige gelden zoveel mogelijk te innen. Deze betreffen ook wanbetalers uit eerdere jaren. De vergadering geeft de kascommissie het mandaat om te zijner tijd goedkeuring aan het verslag te geven

- De penningmeester concludeert dat de VVG wel vermogen heeft, maar dit in de toekomst zal moeten aanspreken

- De financiën moeten de komende tijd een nadrukkelijk punt van aandacht van het bestuur zijn

- Het ledenaantal is licht gedaald, maar er melden zich nog wel nieuwe leden aan, voornamelijk jonge mensen via de website. Reden van opzegging is niet altijd duidelijk, genoemd worden onder andere pensionering, bezuiniging, verandering in interesses

- De inkomsten uit de verkoop van losse nummers is niet bekend. Jasmijn van Mil en Greetje Bijl zullen hiervoor met Annette Mevis een regeling treffen van eerst betalen voor versturen

7. Historica

- Kirsten Zimmerman heeft sinds november Sophie Bollen als hoofdredacteur vervangen en is haar inmiddels in die functie opgevolgd. Momenteel wordt de laatste hand gelegd aan het eerstkomende nummer

- Er is nieuw redactielid, voor het eerst een man

- Er is nog plaats voor maximaal twee nieuwe redactieleden. Bestuurslid Julie Carlier heeft hiervoor haar belangstelling uitgesproken.

- De redactie is te afhankelijk van wie zich aanbiedt om op speciale deskundigheid te kunnen zoeken; een systeem van *peer review* moet eventuele gebrek aan kennis opvangen

- Er is te weinig kopij om een buffer te kunnen opbouwen; ook dit is van invloed op de selectie. Het tijdschrift heeft het probleem van status gemeen met andere geschiedwetenschappelijke waardoor het geen aantrekkelijk podium voor publicatie is voor gevestigde onderzoekers en voornamelijk beginnende onderzoekers aantrekt

8. Bestuurswisseling

- Er wordt een oproep gedaan voor een nieuwe secretaris ter opvolging van Renée Nip. De aftredende secretaris wordt met een boeket bedankt. Geïnteresseerden worden naar haar verwezen: rianip@yahoo.com

9. Rondvraag en sluiting

- Greetje Bijl roept iedereen op om na te denken en ideeën te leveren voor ledenwerving en verdere PR

///

Meer respect voor de vagina

De slogan 'Kut ruikt lekker' sierde in 1974 de omslag van het Nederlandse feministische blad *Opzij*. Dit pleidooi voor een herwaardering van het vrouwelijke geslachtsdeel vindt een echo in het nieuwste boek van de Amerikaanse feministe Naomi Wolf, beroemd geworden met *The Beauty Myth* (1991), dat vaak wordt gezien als een standaardwerk uit de Derde Feministische Golf. Wolf had eerst de intentie om een geschiedenis van de vagina te schrijven, maar uiteindelijk is slechts een deel van het boek een historische verhandeling geworden. Toen de schrijfster zelf door rugproblemen haar intense vaginale orgasmes tijdelijk zag verdwijnen en daarmee een sublieme, spirituele ervaring verloor, raakte ze geïnteresseerd in de fysieke en psychische aspecten van het vrouwelijk orgasme en de connecties tussen lichaam en geest. *Vagina: A New Biography* is een verslag van haar speurtocht langs neurologen, biologen en tantragoeroes die allen hun visie op het verband tussen de hersenen, de vagina en de vrouwelijke creativiteit presenteren.

/ Willemijn Ruberg /

W

Wolfs centrale stelling luidt dat er een directe relatie is tussen de vagina en het vrouwelijke brein: een goed seksleven leidt zowel tot algemene levensvreugde en zelfvertrouwen als tot grootse culturele en literaire prestaties van vrouwen, zo meent Wolf af te leiden uit het leven en werk van schrijfsters als Emma Goldman en Edith Wharton. Enerzijds sluit Wolfs

ker'-oproep van de Tweede Feministische Golf. Anderzijds bekritiseert Wolf juist die feministen die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw ingingen tegen het heersende (Freudiaanse) paradigma dat alleen het vaginale orgasme een volwassen en gezonde vorm van seksualiteit was. Zo verwijst ze onder meer naar Anne Koedt, die in haar essay 'The myth of the vaginal orgasm' uit 1970 er juist op wees dat de meeste vrouwen alleen door stimulering van de clitoris klaar konden komen. Wolf verwijst naar recente wetenschappelijke onderzoeken die stellen dat het vrouwelijke orgasme wordt veroorzaakt door een stimulatie van clitoris, schaamlippen en verschillende delen van de vagina, die alle met elkaar en met de hersenen verbonden zijn door zenuwbanen. Ook wijzen studies uit dat bij een orgasme neurotransmitters als dopamine vrijkomen die het brein stimuleren. Als de partner van de vrouw in bed maar veel geduld en respect voor haar opbrengt, kan zij seksualiteit op haar voorwaarden beleven en daardoor ook de wereld in een nieuw licht zien, aldus Wolf. Opvallend is dat de schrijfster zich dus net richt tegen de visie van het vrouwelijke orgasme als culturele constructie en terugkeert naar biologische verklaringen voor seksualiteit, waarbij het vaginale orgasme centraal staat en bijna een voorschrift wordt voor de beste beleving van vrouwelijke seksualiteit.

Wolf heeft veel kritiek gekregen op haar eclectische en soms warrige gebruik van recent neurowetenschappelijk onderzoek in combinatie met inzichten uit de evolutionaire psychologie. Ook het korte historische onderdeel van haar boek, oorspronkelijk bedoeld als de hoofdmoot, is zeer selectief. Met zenuwlijzen rent zij langs de aanbidding van de vulva in al dan niet matriarchale prehistorische culturen, de christelijke veroordeling van vrouwelijke seksualiteit en de repre-

sentatie van de vagina als symbool van hemel, hel en het niets vanaf de renaissance, waarbij vooral de woordspelingen van Shakespeare aandacht krijgen. De negentiende eeuw wordt door de auteur gelijkgesteld met de victoriaanse medicalisering van de vrouwelijke seksualiteit, inclusief het verbod op masturbatie en de reductie van vrouwen tot wandelende voortplantingsorganen. Toch ziet Wolf ook positieve wellustige connotaties van de vagina in de metaforische verbeelding ervan door bijvoorbeeld de schilder Dante Gabriel Rossetti. Deze laat Proserpine (1874) – en niet Beatrice, zoals Wolf schrijft – een granaatappel vasthouden met een insnijding in de huid van de vrucht, waardoor 'schaamlippen' aan weerszijden openen. Het modernisme, ten slotte, bracht de 'bevrijding' van de vagina: schrijfster Gertrude Stein, schilderes Georgia O'Keeffe en een danseres als Josephine Baker verwezen in hun kunstwerken meer of minder verbloemd naar hun seksualiteit.

Deze biografie van de vagina zal voor historici enigszins teleurstellend zijn en feministen gemengde gevoelens bezorgen. Aan de ene kant legt Wolf de vinger op de zere plek als ze onthult hoe sterk de negatieve connotaties van de vagina en vrouwelijke seksualiteit nog steeds zijn. Haar hoofdstuk over de scheldwoorden voor de vagina is sterk en haar pleidooi voor een herwaardering overtuigend. Ook zijn haar optimisme en haar praktische suggesties te verwelkomen. Maar haar onderzoek en redeneringen zijn vaak slordig en ze neemt zichzelf als blanke, heteroseksuele vrouw uit de Amerikaanse middenklasse wel erg als norm. Zelfspot is haar vreemd, zoals blijkt wanneer een vriend van haar op een feestje ter ere van haar boek, vaginavormige pasta presenteert die hij 'cuntini' noemt. Wolf was zo 'getraumatiseerd' door zijn taalgebruik dat ze zes maanden lang een *writer's block* had, zo noteert ze zonder enig spoor van ironie. Iets minder aandacht voor zichzelf en iets meer diepgang in de historische en wetenschappelijke analyse had het boek meer kracht gegeven. ///

pleidooi voor meer respect voor de vagina en voor 'vrouwelijke' seksuele voorkeuren, vooral gebaseerd op intimiteit en aandacht voor de 'innerlijke Godin', aan bij de 'Kut ruikt lek-

Willemijn Ruberg (1975) is als universitair docent cultuurgeschiedenis verbonden aan het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Een van haar specialisaties is het samenspel tussen gender en emoties.

Contact: W.G.Ruberg@uu.nl

Naomi Wolf, *Vagina: A New Biography*. Londen, Virago Press, 2012, 416 blz., € 16,99

Service

Service / Nieuwe boeken

Els Kloek, *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*

Vrouwen spelen vanaf de vroegste tijden tot op heden een belangrijke rol in de Nederlandse geschiedenis, een rol die vaak onderbelicht is gebleven.

Met dit vuistdikke boek (1524 blz.) en de gelijknamige tentoonstelling worden de levens van letterlijk 1001 vrouwen beschreven en in beeld gebracht. Jacoba van Beieren en Mata Hari zijn veelal bekende namen, maar wie waren ook alweer Trijntje Keever en Maria Gartman?

Els Kloek ontrukte de levens van 1001 vrouwen aan de vergetelheid. Tien jaar werkte ze met meer dan driehonderd deskundigen aan de levensverhalen van beroemde, beruchte en eigenzinnige vrouwen. Els Kloek is als historica verbonden aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Zie ook www.1001-vrouwen.nl.

Vantilt, 2013, € 39,50

Service / Van de voorzitter

Aankondiging:

Conferentie 'De Vrouw 1813-1913-2013' 8 november a.s.

De VVG is mede-organisator van de grote KNHG-conferentie 'De Vrouw 1813-1913-2013'. Deze vindt plaats op 8 november a.s. in Den Haag.

Inspiratiebron voor de conferentie vormt de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Deze belichtte de positie van vrouwen in honderd jaar Koninkrijk der Nederlanden. De onderwerpen die nu aan de orde komen, volgen in grote lijnen de indeling van de tentoonstelling van 1913. Op een eigentijdse wijze wordt invulling gegeven aan een veertiental thema's, zoals onder meer de koningin, kiesrecht, statistiek, koloniën, godsdienst, 'kleine winkelgalerij', kleding, 'museum voor ouders en opvoeder', huisindustrie en coöperatieve keuken.

De congrescommissie bestaat uit Mieke Aerts, Lex Heerma van Voss, Leonie de Goei, Elise van Nedeveen Meerkerk en Margit van der Steen.

Margit van der Steen

Service / Tentoonstelling

Female Power in het Museum voor Moderne Kunst Arnhem

Female Power is een tentoonstelling vol vrouwelijke kracht en macht. Van keramische borstvormen en een installatie met gevlochten harnassen tot foto's van legendarische Japanse vissersvrouwen: steeds meer hedendaagse kunstenaars creëren nieuwe vrouwbeelden. Hun werk wordt gecombineerd met dat van kunstenaars die in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw met hun vrouwbeelden hebben bijgedragen aan de 'empowerment' van vrouwen. Van 3-3 t/m 20-5

V.M.O.D.2.0

De VVG vindt het belangrijk dat er een nieuw genderinclusief, handboek over de geschiedenis van de Nederlanden komt evenals een update van het befaamde *Van moeder op dochter* uit 1948. Vorig jaar concludeerde het bestuur van de VVG dat er de nodige steun is voor deze plannen. Daarom willen we dit idee verder ontwikkelen. Afgelopen september zijn we met een groep experts uit de historische wereld in België en Nederland om de tafel gaan zitten om de plannen verder uit te werken. Daarbij keken we ook naar de vorm waarin een en ander zal verschijnen: is een website niet een beter medium dan een papieren boek? En biedt een digitaal platform ons ook niet de mogelijkheid om meerdere doelgroepen te bereiken? Binnen de VVG is inmiddels, een werkgroep bezig, bestaande uit Mineke Bosch, Greetje Bijl, Julie Carlier en Margit van der Steen. Wij houden u op de hoogte!

